

CASA SCOALELOR
MINISTERUL CULTELOR SI INSTRUCTIUNII PUBLICE
BIBLIOTECĂ PUBLICĂ A CASEI SCOALELOR
Nº 2121

AURELII AUGUSTINI

DE CIVITATE DEI

CAPITOЛЕ ALESE

TEXT

INSOTIT DE O INTRODUCERE SI NOTE EXPLICATIVE

DE

I. N. DIANU

BUCUREŞTI
TIPOGRAFIA «GUTENBERG», JOSEPH GÖBL
20, — STRADA DOAMNEI, — 20
(Biserica Kalinderu)

1904

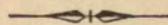

~~CASA SCOALELOR~~
MINISTERUL CULTELOR ȘI INSTRUCȚIUNII PUBLICE
DIN PUBLICAȚIILE CASEI SCOALELOR

~~Nº 2721~~

AURELII AUGUSTINI

DE CIVITATE DEI

CAPITOLE ALESE

TEXT

INSOȚIT DE O INTRODUCERE ȘI NOTE EXPLICATIVE

DE
I. N. DIANU

BUCUREȘTI
TIPOGRAFIA «GUTENBERG», JOSEPH GÖBL
20, — STRADA DOAMNEI, — 20
(Biserica Kalinderu)
1904

Biblioteca Centrală Universitară

Bucureşti
Cota 77643 Dublet
Inventar H47939

B.C.U. Bucuresti

C447939

INTRODUCERE

Cu anul 324 după Chr., când Constantin rămâne singur împărat al imperiului Roman, se începe o nouă eră pentru creștinism. Împăratul Constantin dă lovitura de grație cultului zeilor născociți de păgâni. Nu doară că acest cult a încetat deodată de a mai dăinui; însă punctul principal, anume libertatea cultului, era căști-gat pentru creștini. Împăratul însuși se interesează de aceștia, îi protejază în toate împrejurările și, pentru a menține unitatea Bisericii, ajută pe creștini să înlătureze ereziile. Se știe că în acest timp (325), are loc la Nicea primul conciliu ecumenic, în care se condamnă învățătura lui Ares. De aci înainte opera creștinismului merge desăvârșindu-se și nu poate fi împedecată întru nimic de încercarea vremelnică a împăratului Iulianus, care, în dorința de a redă viață vechiului cult, cu toate piedicile ce punte în calea creștinilor, nu ajunge la alt rezultat durabil decât la acela de a fi pomenit în istoria omenirii cu supranumele de «Apostata».

Condițiunile în care se află creștinii în secolul IV sunt prin urmare altele decât cele de altă

dată. Înainte atacurile păgânilor nu conteneau nicidecum, de aceea și scrierile Părinților Bisericii creștine, la început, au avut mai toate caracterul apologetic. Prima trebuință era de a se responde la atacurile păgânilor. Cu trecerea timpului însă, goana în contra creștinilor încetând, Părinții Bisericii au timpul să se ocupe și de alte cestiuni importante ca: stabilirea dogmelor, consolidarea Bisericii înnăuntrul ei și dovedirea netemeinicii ereziilor.

Paralel cu aceasta trebuie să mai amintim următorul lucru: cu timpul creștinismul cuprinde toate clasele societății nu numai treptele de jos ale poporului. Din faptul acesta rezultă că nici unul din Părinții Bisericii nu mai putea să negligeze forma expunerii, cum făcuse mai înainte d. e. un Tertullianus, pentru care prima grije în privința aceasta era de a fi înțeles de oamenii simplii, fără nici o cultură. De aci înainte forma scrierilor este mult mai îngrijită. Astfel se face că secolul al IV este epoca marilor Părinți ai Bisericii de Occident, cari au fixat definitiv creștinismul Roman. În acest secol apar, între alții, iluștrii Părinți: Ambrosius, Hieronymus, Augustinus, cu cari intrăm în epoca clasică a scriitorilor Bisericii, cari au scris în limba latină.

AURELIUS AUGUSTINUS

S'a născut în anul 354 d. Chr., în orașelul Thagaste din Numidia. Tatăl său, Patricius, foarte stimat de concetățenii săi, fusese păgân până în ultimele zile ale vieții, iar mama sa, Monica, era o creștină foarte pioasă. Cum vedem, familia sa ne prezintă contrastul dintre păgânism și creștinism. Înrâurirea mamei asupra fiului a fost din cele mai puternice, aşa că, după cum vom vedea mai departe, Augustinus va adopta religiunea mamei sale. Datele principale din viața lui Augustinus se pot găsi mai ales în două scrisori ale sale: *Confessiones* și *Retractationes*, cu ajutorul cărora i se poate face o biografie aproape completă. După ce a terminat studiile în orașul natal, unde arătase o deosebită înclinare spre retorică, Augustinus este trimis de tatăl său la Madaura și în urmă la Cartagina pentru a-și completa studiile retorice. Nu trecu însă mult și adevărata direcțiune a spiritului său: preocuparea de cestiunile filozofice, cu alte cuvinte direcțiunea speculativă se arată în toată claritatea. Anume, ocupându-se cu scrierea lui Cicero, intitulată: *De*

Philosophia¹⁾, cîtă acolo că scopul cel mai înalt al vieții este căutarea adevărului și iubirea înțelepciunei. Cum, din cauza înrâurirei mamei sale, germanii creștinismului începuseră a încolțî în inima sa, Augustinus se întoarce mai întîi spre Biblie, de oarece nu poate să pricepe adevărul ca cevă deosebit de numele lui Christos. Din cauza formei însă, Biblia, care în această privință nu se asemănă cu scrierile lui Cicero, nu i poate inspiră multă admirațiune. Dar fiindcă spiritul său avea nevoie de deslegarea acestei probleme: găsirea adevărului, îmbrățișă învățătura lui Manes, o ciudată împreunare de păgânism și creștinism, în care sistem, după cum se știe, fundamentul era lupta dintre întuneric (răul) și lumină (binele). În acest timp urmă cu mult zel citirea scrierilor profane elene și latine mai de seamă. După terminarea studiilor, se întoarce la Thagaste ca profesor de retorică, în care calitate trecu mai în urmă în Cartagina. Fiindcă, mai ales în Africa, Astrologia era la modă în acest timp, Augustinus începuse să o studieze cu ardoare. Prin cetirea scrierilor astronomice și matematice însă, începuse să se îndoiască de manicheism, în care Soarele și Luna jucau un mare rol, și în definitiv renunță cu totul la manicheism. Doritor de un câmp mai larg de activitate, în anul 383, părăsește Cartagina și se stabilește la Roma. Aici, după o jumătate de an, se face atât de cunoscut în cât atunci când se căută un profesor de retorică pentru Milan, prefectul orașului Roma, Symmachus, recomandă pe Augustinus, care și plecă îndată. Faptul acesta este hotărâtor pentru

1) Această operă s'a perduț în urmă, valoarea ei însă o pulem deduce și din marea înrâurire ce vedem că o are asupra spiritului lui Augustinus. Prin urmare, Cicero, pe lângă alte cauze, știuse să pledeze și cauza filozofiei în chip admirabil și atrăgător.

Augustinus. În Milan, făcând cunoștință cu episcopul Ambrosius, se simți din ce în ce mai mult atras spre Biblie, începând a-i înțelege frumusețile prin explicările lui Ambrosius. Interpretarea alegorică, desvoltată de acesta, era un nutriment foarte potrivit pentru spiritul lui Augustinus. Mai rămâneau unele puncte asupra căror Augustinus era încă în indoială, aşa d. e. nu putea înțelege pe Dumnezeu ca nematerial și nu-și putea explica nici originea răului. Cetind scrierile filozofului neoplatonic Philo, dispărură și aceste neînțelegeri. Putu să conceapă pe Dumnezeu ca pur spiritual, iar în rău nu văzut altceva decât: privatio boni. În fine, citirea Bibliei și a scrisorilor Sf. Paul, îl căstigă pentru creștinism. O viață ascetică însă se consideră în acel timp, ca o condițiune de căpătenie pentru un bun creștin. Augustinus, în înprejurările în cari se află, se înțelege că nu poate să se decidă ușor la acest fel de vieată. O nouă luptă susținută — admirabil descrisă în «Confessiones» — începe, însă după puțin timp o înprejurare neașteptată îl decide. Odată, primind în vizită pe un concetățean, acesta îi vorbește despre Sf. Antonius și anume despre faptul că, descrierea vieții Sf. Antonius făcută de către Anastasius a făcut o aşă de adâncă impresie asupra a doi tineri logodniți, încât ambii au demisionat din funcțiunile lor și s-au dedicat ascetismului iar logodnicile lor au făcut același lucru. Augustinus se retrase împreună cu mama sa la Cassiciacum în apropiere de Milan, spre a se prepara de botez, care avu loc în anul 387, când se întoarce în patria sa și se stabilește la o moșioară a sa de lângă Thagaste. Aci, timp de trei ani, departe de lume, se dădu cu totul lucrărilor câmpului, studiului și contemplațiunei lui Dumnezeu. În anul

391, pe când se află în biserică în orașul Hippo, fu ales preot, iar după 4 ani fu înălțat la rangul de episcop, demnitate pe care o păstrează până la finele vieței (430 d. Chr.).

Scrimerile lui sunt variate și foarte numeroase. În «Retractationes», scriere terminată cu 4 ani înainte de moartea sa, el spune că a scris 93 de opere în 232 de cărți, afară de scrisori și predici. Noi posedăm astăzi ceva mai mult decât jumătate din operile lui. Cele care se disting cu deosebire prin originalitatea și genialitatea conceperei lor sunt: *Confessiones* și *Civitas Dei*. În prima scriere nu se desvăluște inima lui, în a doua nu se arată seriozitatea morală, puterea gândirii, precum și înalța treaptă intelectuală de pe care privia el lumea.

Confessiones cuprind 13 cărți. În primele nouă cărți ne povestește viața sa intimă morală și intelectuală până la moartea mamei sale, când el era în etate de 33 de ani. Cartea IX se termină cu descrierea înmormântării mamii sale și cu o rugăciune pentru ea. În cartea X ne arată starea în care se afla spiritul său după 10 ani dela această dată. În primele 9 cărți prin urmare face el istoricul propriului său spirit până la primirea botezului, iar în a X arată el ce a devenit după aflarea adevărului prin studiul Bibliei și cunoașterea lui Dumnezeu. Toate ezitațiunile și nedumeririle amintite mai sus sunt descrise aci în cele mai mici detalii. Cele trei cărți din urmă cuprind reflecționi asupra Genesei.

Legătura acestor 3 cărți cu celelalte este explicată de Augustinus astfel: în primele 10 a arătat cum a fost condus să predice cuvântul lui Dumnezeu, în cele 3 din urmă el vrea să dea o dovadă până unde merge știința sa. Intreaga scriere

este adresată lui Dumnezeu, lui se mărturisește arătându-și tot sufletul. El vrea să dea socoteală înaintea lui Dumnezeu de toată viața sa pentru ca să fie ertat dacă a greșit ceva. Inima omenescă este supusă la o analisă minuțioasă și acolo unde arată luptele lui sufletești impresionează adânc până astăzi pe orcare cetitor. Această operă a avut o înrăurire considerabilă în tot timpul evului mediu, iar în secolul 18 marele Rousseau, luând-o de model a scris o carte cu același titlu.

Dacă în *Confessiones* arată Augustinus puterea lui Dumnezeu asupra unui singur om, în *Civitas Dei* arată conducerea întregei omeniri prin providența lui Dumnezeu. Astfel scrierea *Civitas Dei* se transformă în o filosofie a istoriei tot așa de originală în concepție ca și *Confessiones*. Miezul acestei opere este o apologie, care, în urmă, prin adăogiri s'a mărit așa în cât să coprindă 22 de cărți publicate pe rând¹⁾), între 413 și 427 după Christos, cum dovedește și japtul că mai toate cărțile sunt însoțite de câte o prefată.

Dece a scris el această operă? În urma devastării Romei de către Alaric (410) păgânii reînoiseră acuzațiunile lor zicând că această calamitate e datorită creștinismului, de a cărui întindere zeii păgânilor erau supărăți. Augustinus voește să respondă acestor învinuiri prin o apologie. Însă el făcând din contra pe păgâni responsabilitate de toate nenorocirile și căutând adevăratale cauze ale căderii Statului Roman din punctul de vedere al creștinismului, din această cauză apologia ia proporții mari transformându-se în o filosofie a istoriei, care, privind trecutul și viitorul, pământul

¹⁾ A se vedea, între altele, ceeace spune însuși Augustinus d. e. în C. V. cap 26 spre fine.

și cerul caută să stabilească un criteriu general de judecată pentru întreaga desvoltare omenească.

Această operă, care s'ar putea numi carte a celor două cetăți este dedicată prietenului său *Marcellinus* (vezi nota de la p. 17 r. 15). Deși se ocupă de ambele cetăți, totuși scrierea se intitulează: *De Civitate Dei*, după cea mai bună după cum spune el însuși (vezi *Retractationes* c. II cap. 43). Conceperea dualistă a acestei opere dovedește până la un punct înrâurirea manicheismului asupra spiritului lui *Augustinus*.

Intreaga scriere se poate împărți în 2 părți: primele 10 cărți au un caracter apologetic-po-lemic, celelalte au un caracter speculativ. În primele 5 cărți din prima parte se arată că politeismul nu este necesar pentru fericirea pământească, iar în carte a 6—10 se arată că nu este necesar pentru dobândirea fericirii cerești. În prima subdiviziune a părții întâia, după ce arată că mulți păgâni au găsit în biserici scăpare de furia barbarilor, amintește că asemenea nenocirciri s-au întâmplat și mai înainte de ivirea creștinismului d. e. invaziunea Galilor. Ce au stricat atunci creștinii? Ca o complinire la această parte din *Civitas Dei* servește opera: *Historiarum aduersum paganos libri VII* scrisă după îndemnul lui *Augustinus* de către *Paulus Orosius*. În această scriere se cuprinde istoria tutelor calamităților.

În subdiviziunea a 2-a a primei părți (c. VI—c. X), pentru a demonstra că politeismul nu este folositor nici pentru viața viitoare, combată mitologia păgână astă cum fusese expusă de *M. Terentius Varro* în: «*Antiquitates rerum humanarum et divinarum*». În carte a nouă, discutând teoria filosofilor neoplatonici despre incarnăriunea lui Christos, ajunge la concluzia că

prin aceasta s'a demonstrat un dublu adevăr : 1° că divinitatea prin incarnațiune nu devine necurată și 2° că demonii din cauză că nu au corp nu rezultă că sunt mai buni decât oamenii. Astfel se ridică dualismul dintre spirit și materie.

După ce, în prima parte, a negat toată importanța politeismului, în partea a doua a operei trece el de la negațiune la afirmațiune și anume la demonstrarea verității creștinismului și importanța lui dovedită prin desvoltarea generală istorică. Factorii principali ai acestei desvoltări generale sunt doi : *civitas terrena* și *civitas caelestis*, cari merg împreună până la nimicirea primului factor. Subiectul părții a doua (c. 11—12) va fi, prin urmare, arătarea începutului, desvoltării și sfârșitului ambelor cetăți. Vom distinge deci trei părți : *exortus* (11—14); *procursus* (15—18); *fines debiti* (19—22). *Civitas Dei* începe odată cu *creațiunea* și anume cu *creațiunea* îngерilor. O parte din aceștia însă se depărtează de Dumnezeu și devin principiul răului și anume se prefac în *demoni* cari sunt venerați c^x zei de către păgâni. Acesta este începutul cetății pământești, care se mai numește și *civitas diaboli*. În urmă se descriu caracterele proprii celor două cetăți, ajungându-se la concluziunea că deosebirea calitativă între ele este următoarea : prima condusă de iubirea de Dumnezeu până la disprețul de sine; iar *civitas terrena* este condusă de iubirea de sine până la disprețul lui Dumnezeu. Tot astfel este și gloria lor: una o caută la Dumnezeu, cealaltă la oameni. Trecând la «*Procursus*», se arată că marele contrast este reprezentat prin *Cain și Abel*. Cain fratricid ca și Romulus, este fondatorul comunității pământești; despre el se spune în Genză, că a zidit o «*civitas*». Abel însă nu a zidit

nici una și astfel a devenit strămoșul celor buni, al creștinilor, cari nu au nimic pe pământ de oarece împărăția lor e la ceruri. În urmă (c. XV) sunt descrise perioadele diferite sau etățile celor 2 cetăți în desvoltarea lor. Acă avem de deosebit :

Infantia, până la potop.

Puerilia, până la Abraham.

Adulescentia, până la David.

Juventus, până la robia babilonică.

Mai departe (c. XVIII) se vorbește despre ceteata pământească în timpul după Abraham. Lumea este împărțită în regi și supuși. Amintește diferelele împărății : Asirienii, Romanii etc. Insistă asupra fundării Romei mai ales pentru a se arată că civilizațiunea Judee fusese mult mai anterioară, cu alte cuvinte spre a arăta că monotesimul fusese anterior politeismului.

In fine în subdiviziunea a III a acestei părți Augustinus se ocupă de sfârșitul celor două cetăți : finis boni și finis malii. Pe pământ nu se poate atinge fericirea eternă. Concluzia este : viața veșnică pentru civitas caelstis și moartea vejnică pentru civitas terrena. Prtențiunii unora dintre filosofi cum că ar fi cu puțință fericire deplină pe pământ, Augustinus respunde făcând tabloul mizerii omenești și exclamând : quis enim sufficit, quantovis eloquentiae flumine, vitae hujus miseras explicare? (cartea XIX c. 4). Acă ne amintim de C. Plinius (Major) care în Historia naturală în c. VII, unde vorbește despre om, zice între altele : nec miserius quidquam homine aut superbius! Tranzițiunea ambelor cetăți către scopul final o formează judecata din urmă, după care cei răi se vor duce în Iad. În ultima carte, după ce arată posibilitatea reînvierii — doavadă

Christos — conchide arătând că cei drepti vor putea contempla pe Dumnezeu. Acesta este în scurt conținutul acestei opere gigantice, care în privința expunerii clare este mai reușită decât Confessiones. Cuvintele de efect sunt așezate la locul potrivit și în genere nu se abuzează de ele. Ca exemplu cităm pasagiul unde vorbind despre binefacerile păcii observă că și cei mai degradați criminali le apreciază : *Proinde latrones ipsi, ut vehementius et tutius infesti sint paci ceterorum, pacem volunt habere sociorum.* Înrâurirea accesei opere a fost tot așa de mare, dacă nu a întrecut pe acea a celeilalte scrieri de care am vorbit. În secolul al 17 Bossuet reia ideile principale, conținute în *Civitas Dei*, în discursul său asupra istoriei universale.

Dupe terminarea acestei scrieri, Augustinus compune «Retractationes» în 2 cărți. Aci se cuprinde lista tutelor scrierilor sale și anume în prima carte se cuprinde enumerarea tutelor operilor publicate până la episcopat, iar în cartea 2-a se cuprinde restul. Acă el trece în revistă activitatea sa proprie literară cu scop de a exersă o critică conștiincioasă, de a îndrepta erorile și a înlătură unele contraziceri, cari nu se puteau evita dacă ne gândim la îndelungata activitate literară a sa. Astfel se explică titlul cărței aceștia. Tot acă mai dă el deslușiri în privința împrejurărilor care l-au determinat să scrie una sau alta din operile lui, precum și lămuriri în privința tendinței urmărite de fiecare și ideea de care a fost condus în compunerea uneia sau alteia din operaile sale.

Restul scrierilor lui Augustinus se poate împărți în trei grupe: scrieri dogmatico-polemice, filosofice și morale-ascetice.

Din prima categorie avem : *De Trinitate*, contra

arianismului și *De vera religione, contra manicheismului*. Acestea precum și celelalte scrieri din această grupă, sunt îndreptate contra vreunei din foarte numeroasele secte din acel timp.

Din grupa a doua menționăm: *Contra Academicos libri III*, scriere în felul dialogurilor filosofice ale lui Cicero. Aici Augustinus combată scepticismul școalei Academicilor, și face aceasta cu atât mai bucurios cu cât ideile acestei școale filosofice îl împedecase de a trece mai curând la creștinism.

Tot un dialog este și: *De vita beata* precum și *De ordine libri II* (ordinea lucrurilor în această lume). Acestea erau de altfel și cele trei ramuri ale unui sistem complet de filozofie: logica (*Contra Academicos*), morală (*De vita beata*) și fizica (*De ordine*). Aceste scrieri formează pentru Augustinus trecerea de la filozofie la theologie. Ca o aplicare sau mai bine ca o introducere în studiul general el scrise principiile celor 7 studii principale: Gramatica, Dialectica, Retorica, Muzica, Geometria, Astronomia, cuprinzând și Aritmetica și Filozofia. Toate acestea erau cuprinse sub titlul generic de *Disciplinae*. Din aceste scrieri, care au avut o înrăurire deosebită în evul mediu nu ne-a mai rămas decât: *De musica*. Tot în această grupă intră și astă numitele: *Soliloquia libri II* în care se cuprind reflecțiuni asupra diferitelor cestiuni ca: imortalitatea sufletului etc., unele discutate și în *Civitas Dei*. Tot în acest sens scrie: *De immortalitate animae*. *Soliloquia* au tot forma unui dialog însă dialogul are loc între Augustinus și rațiunea (*ratio*) lui. Aceste scrieri au servit ca model numeroaselor scrieri populare de mai târziu în care se închipuește un dialog între suflet și corp.

In grupa a treia se cuprind: *De bono con-*

jugali; De mendacio; Contra mendacium. În scrierea: De opere monachorum, care ne amintește scrierea De officiis a lui Cicero, se arată între altele că lucrările corporale nu sunt contra învățăturei Bibliei. În această grupă mai menționăm: De cura pro mortuis gerenda, cu privire la martiri.

O altă categorie de scrieri sunt Predicele *cum continut foarte divers*. În: *De doctrina christiana libri IV*, se dă punctele principale pentru înțelegerea cărților sfinte. Primele noțiuni ale creștinismului sau mai bine o introducere în religiunea creștină se cuprinde în: *De catechizandis rudibus*. În fine mai menționăm de la Augustinus comentarii asupra Bibliei precum și o întreagă colecțiune de scrisori, cari cuprind o perioadă de vre-o 40 de ani. Sunt de o mare valoare aceste scrisori pentru cunoașterea timpului, a relațiunilor lui Augustinus precum și a propriului său caracter. Conținutul lor este foarte variat: unele sunt oficiale, altele contra ereticilor; în unele scrisori se discută unele puncte îndoioioase, în fine în altele el se arată în calitatea sa de conducător al sufletului omenesc. Din scrisori se vede și mai bine însemnatatea deosebită ce o avea el pentru toată creștinătatea. În cele din urmă trebuie să menționăm că Augustinus a scris și în versuri. El a scris: *Abecedarius*, în versuri iambice, cuprinzând pe scurt istoria Donaștilor și combaterea lor. Această compoziție poetică cuprinde 20 de strofe orânduite alfabetic după literă cu care începe primul cuvânt al fiecărei strofe.

Aceasta este în linii generale activitatea lui Augustinus, cel mai mare și original cugetător dintre toți Părinții Bisericei de occident, distin-

gându-se prin vioiciunea inteligenței, prin bogăția reflecțiunilor și prin adâncimea cugetărei. El a dat avântul definitiv încercării făcute de Hilarius, de a introduce din orient cercetările metafisice, și, de și nu este un creator în acăstă privință, el a reușit totuși mai bine decât oricare altul de a pune în armonie creștinismul cu știința și cu rațiunea. Pe lângă calitățile sale intelectuale Augustinus avea o natură blândă, simțitoare și tolerantă. El iubiț artele și literatura ; plângcea la citirea versurilor lui Vergilius despre nenorocita Dido, iar muzica îl încântă într'atât încât își reproșează ca un păcat placerea ce 'i-o cauză cântecele religioase. Rezumând : totul era unit în el : el era orator, filosof și teolog de frunte.

AURELII AUGUSTINI
DE CIVITATE DEI CONTRA PAGANOS

L I B E R I.

PRAEFATIO.

5

De suscepti operis consilio et argumento.

Gloriosissimam civitatem Dei sive in hoc temporum cursu, cum inter impios peregrinatur ex fide vivens, sive in illa stabilitate sedis aeternae, quam nunc exspectat per patientiam, quoadusque 10 justitia convertatur in judicium, deinceps adeptura per excellentiam victoria ultima et pace perfecta, hoc opere ad te instituto et mea [ad te] promissione debito defendere adversus eos, qui conditori ejus deos sous praeferunt, fili carissime Marcelline, 15 suscepi, magnum opus et arduum, sed Deus adjutor noster est. Nam scio quibus viribus opus sit, ut persuadeatur superbis quanta sit virtus humilitatis, qua fit ut omnia terrena cacumina temporali mo-

bilitate nutantia non humano usurpata fastu, sed divina gratia donata celsitudo transcendat. Rex enim et conditor civitatis hujus, de qua loqui instituimus, in scriptura populi sui sententiam divinae legis aperuit, qua dictum est: *Deus superbis resistit, humilibus autem dat gratiam.* Hoc vero, quod Dei est, superbae quoque animae spiritus inflatus affectat amatque sibi in laudibus dici:

Parcere subjectis et debellare superbos.

- 10 Unde etiam de terrena civitate, quae cum dominari appetit, etsi populi serviant, ipsa ei dominandi libido dominatur, non est praetereundum silentio quicquid dicere suscepti hujus operis ratio postulat et facultas datur.

15

CAPUT. I.

De adversariis nominis Christi, quibus in vastatione Urbis propter Christum barbari pepercerunt.

Ex hac namque existunt inimici, adversus quos defendenda est Dei civitas, quorum tamen multi correcto impietatis errore cives in ea fiunt satis idonei; multi vero in eam tantis exardescunt ignibus odiorum tamque manifestis beneficiis redemptoris ejus ingrati sunt, ut hodie contra eam linguas non moverent, nisi ferrum hostile fugientes 25 in sacratis ejus locis vitam, de qua superbunt, invenirent. An non etiam illi Romani Christi nomini infesti sunt, quibus propter Christum barbari pepercerunt? Testantur hoc martyrum loca et basilicae apostolorum, quae in illa vastatione Urbis ad se 30 confugientes suos alienosque receperunt. Huc usque cruentus saeviebat inimicus, ibi accipiebat limitem trucidatoris furor, illo ducebantur a miserantibus

hostibus, quibus etiam extra ipsa loca pepercerant, ne in eos incurrerent, qui similem misericordiam non habebant. Qui tamen etiam ipsi alibi truces atque hostili more saeientes posteaquam ad loca illa veniebant, ubi fuerat interdictum quod alibi jure belli licuisset, tota feriendi refrenabatur immanitas et captivandi cupiditas frangebatur. Sic evaserunt multi, qui nunc Christianis temporibus detrahunt et mala, quae illa civitas pertulit, Christo imputant; bona vero, quae in eos ut viverent propter Christi honorem facta sunt, non imputant Christo nostro sed fato suo, cum potius deberent, si quid recti saperent, illa, quae ab hostibus aspera et dura perpessi sunt, illi providentiae divinae tribuere, quae solet corruptos hominum mores bellis emendare atque conterere itemque vitam mortalium justam atque laudabilem talibus afflictionibus exercere probatamque vel in meliora transferre vel in his adhuc terris propter usus alios detinere; illud vero, quod eis vel ubicumque propter Christi nomen vel in locis Christi nomini dicatissimis et amplissimis ac pro largiore misericordia ad capacitatem multitudinis electis praeter bellorum morem truculenti barbari pepercerunt, hoc tribuere temporibus Christianis, hinc Deo agere gratias, hinc ad ejus nomen veraciter currere, ut effugiant poenas ignis aeterni, quod nomen multi eorum mendaciter usurparunt, ut effugerent poenas praesentis exitii. Nam quos vides petulanter et procaciter insultare servis Christi, sunt in eis plurimi, qui illum interitum clademque non evassent, nisi servos Christi se esse finxissent. Et nunc ingrata superbia atque impiissima insania ejus nomini resistunt corde perverso, ut sempiternis tenebris puniantur, ad quod nomen ore vel subdolo confugerunt, ut temporali luce fruerentur.

CAPUT II.

*Quod nulla umquam bella ita gesta sint ut
victores propter deos eorum, quos vicerant, parce-
rent victis.*

5 Tot bella gesta conscripta sunt vel ante conditam Romam vel ab ejus exortu et imperio: legant et proferant sic ab alienigenis aliquam captam esse civitatem, ut hostes, qui ceperant, parcerent eis, quos ad deorum suorum templa confugisse com-
10 pererant, aut aliquem ducem barbarorum paece-
pissee, ut irrupto oppido nullus feriretur, qui in illo vel illo templo fuisse inventus. Nonne vidit Ae-
neas Priamum per aras

Sanguine foedantem quos ipse sacraverat ignes?

15 Nonne Diomedes et Ulixes

Caesis summae custodibus arcis
Corripuere sacram effigiem manibusque cruentis
Virgineas ausi divae contingere vittas?

Nec tamen quod sequitur verum est:

20 Ex illo fluere ac retro sublapsa referri
Spes Danaum.

Postea quippe vicerunt, postea Trojam ferro
ignibusque deleverunt, postea confugientem ad
aram Priamum obtruncaverunt. Nec ideo Troja
25 periit, quia Minervam perdidit. Quid enim prius
ipsa Minerva perdiderat, ut periret? an forte
custodes suos? Hoc sane verum est; illis quippe
interemptis potuit auferri. Neque enim homines
30 a simulacro, sed simulacrum ab hominibus serva-
batur? Quo modo ergo colebatur, ut patriam
custodiret et cives, quae suos non valuit custodire
custodes?

CAPUT III.

*Quam imprudenter Romani deos penates,
qui Trojam custodire non potuerant sibi crediderint
profuturos.*

Ecce qualibus diis Urbem Romani servandam 5 se commissose gaudebant! O nimium miserabilem errorem! Et nobis suscensem, cum de diis eorum talia dicimus; nec suscensem auctoribus suis, quos ut ediscerent mercedem dederunt doctoresque ipsos insuper et salario publico et honoribus 10 dignissimos habuerunt. Nempe apud Vergilium, quem propterea parvuli legunt, ut videlicet poeta magnus omniumque praeclarissimus atque optimus teneris ebibitus animis non facile oblivione possit aboleri, secundum illud Horatii:

Quo semel est imbuta recens servabit odorem
Testa diu —

apud hunc ergo Vergilium nempe Juno inducitur infesta Trojanis Aeolo ventorum regi adversus eos irritando dicere:

Gens inimica mihi Thyrrhenum navigat aequor
Ilium in Italiam portans victosque penates.

Itane istis penatibus victis Romam, ne vinceretur, prudentes commendare debuerunt? Sed haec Juno dicebat velut irata mulier, quid loqueretur ignorans. 25 Quid Aeneas ipse, pius totiens appellatus, nonne ita narrat:

Panthus Othryades, arcis Phoebique sacerdos,
Sacra manū victosque deos parvumque nepotem
Ipse trahit cursuque amens ad limina tendit?

Nonne deos ipsos, quos victos non dubitat dicere, sibi potius quam se illis perhibet commendatos, cum ei dicitur:

Sacra suosque tibi commendat Troja penates?

Si igitur Vergilius tales deos et victos dicit et, ut vel victi quoquo modo evaderent, homini commendatos: quae dementia est existimare his tutoribus Romam sapienter fuisse commissam et nisi eos amisisset non potuisse vastari? Immo vero victos deos tamquam praesides ac defensores colere, quid est aliud quam tenere non numina bona, sed nomina mala? Quanto enim sapientius creditur, non Romam ad istam cladem non fuisse venturam,
5 nisi prius illi periissent, sed illos potius olim fuisse perituros, nisi eos quantum potuisset Roma servasset! Nam quis non, cum adverterit, videat quanta sit vanitate praesumptum non posse vinci sub defensoribus victis et ideo periisse, quia cu-
10 stodes perdidit deos, cum vel sola potuerit esse causa pereundi custodes habere voluisse perituros? Non itaque, cum de diis victis illa conscriberentur atque canerentur, poetas libebat mentiri, sed cordatos homines cogebat veritas confiteri. Verum
15 ista opportunius alio loco diligenter copioseque tractanda sunt: nunc, quod institueram de ingratis hominibus dicere, parumper expediam ut possum, qui ea mala, quae pro suorum morum perversitate merito patiuntur, blasphemantes Christo imputant;
20 quod autem illis etiam talibus propter Christum parcitur, nec dignantur attendere et eas linguas adversus ejus nomen dementia sacrilegæ perversitatis exercent, quibus linguis usurpaverunt mendaciter ipsum nomen, ut viverent, vel quas linguas
25 in locis ei sacratis metuendo presserunt, ut illicuti atque muniti, ubi propter eum illaesi ab hostibus fuerant, inde in eum maledictis hostilibus prosilirent.
30

CAPUT IV

De asylo Junonis in Troja, quod neminem liberavit a Graecis, et basilicis apostolorum, quae omnes ad se configuentes a barbaris defenderunt.

Ipsa, ut dixi, Troja, mater populi Romani, sa- 5
cratis locis deorum suorum munire non potuit cives
suos ab ignibus ferroque Graecorum, eosdem ipsos
deos colentium; quin etiam

Junonis asylo Custodes lecti, Phoenix et dirus Ulixes, Praedam adservabant; hue undique Troia gaza Incensis erepta adytis mensaeque deorum Crateresque auro solidi captivaque vestis Congeritur. Pueri et pavidae longo ordine matres Stant circum.	10 15
---	----------

Electus est videlicet locus tantae deae sacratus,
non unde captivos non liceret educere, sed ubi
captivos liberet includere. Compara nunc asylum
illud non cuiuslibet dei gregalis vel de turba plebis,
sed Jovis ipsius sororis et conjugis et reginae om- 20
nium deorum cum memoriis nostrorum apostolo-
rum. Illuc incensis templis et diis erepta spolia
portabantur, non donanda victis, sed dividenda
victoribus; huc autem et quod alibi ad ea loca
pertinere compertum est cum honore et obsequio 25
religiosissimo reportatum est. Ibi amissa, hic servata
libertas; ibi clausa, hic interdicta captivitas; ibi
possidendi a dominantibus hostibus premebantur,
huc liberandi a miserantibus ducebantur: postremo
illud Junonis templum sibi elegerat avaritia et su- 30
perbia levium Graeculorum, istas Christi basilicas
misericordia et humilitas etiam immanium bar-
barorum. Nisi forte Graeci quidem in illa sua
victoria templis deorum communium pepercérunt
atque illo configuentes miseros victosque Trojanos 35

ferire vel captivare non ausi sunt, sed Vergilius poetarum more illa mentitus est. Immo vero morem hostium civitates evertentium ille descriptis.

CAPUT VIII

- 5 *De commodis atque incommodis, quae bonis ac malis plerumque communia sunt.*

Dicet aliquis: «Cur ergo ista divina misericordia etiam ad impios ingratosque pervenit?» Cur putamus, nisi quia eam ille praebuit, qui cottidie *facit oriri solem suum super bonos et malos et pluit super justos et injustos?* Quamvis enim quidam eorum ista cogitantes paenitendo ab impietate se corrigan, quidam vero, sicut apostolus dicit, *divitias bonitatis et longanimitatis Dei contemnentes secundum duritiam cordis sui et cor impaenitens thesaurizent sibi iram in die irae et revelattionis iusti judicii Dei, qui reddet unicuique secundum opera ejus:* tamen patientia Dei ad paenitentiam invitat malos, sicut flagellum Dei ad patientiam erudit bonos; itemque misericordia Dei fovendos amplectitur bonos, sicut severitas Dei puniendos corripit malos. Placuit quippe divinae providentiae praeparare in posterum bona justis, quibus non fruentur injusti, et mala impiis, quibus non excruciantur boni; ista vero temporalia bona et mala utrisque voluit esse communia, ut nec bona cupidius appetantur, quae mali quoque habere cernuntur; nec mala turpiter evitentur, quibus boni plerumque afficiuntur.

Interest autem plurimum, qualis sit usus vel 30 earum rerum, quae prosperae, vel earum, quae dicuntur adversae. Nam bonus temporalibus nec bonis extollitur nec malis frangitur; malus autem ideo hujusce modi infelicitate punitur, quia felicitate corrumpitur. Ostendit tamen Deus saepe

etiam in his distribuendis evidentius operationem suam. Nam si nunc omne peccatum manifesta plecteret poena, nihil ultimo judicio servari putaretur; rursus si nullum peccatum nunc puniret aperte divinitas, nulla esse divina providentia crederetur. Similiter in rebus secundis, si non eas Deus quibusdam potentibus evidentissima largitate concederet, non ad eum ista pertinere diceremus; itemque si omnibus eas potentibus daret, non nisi propter talia praemia serviendum illi esse arbitraremur, nec pios nos faceret talis servitus, sed potius cupidos et avaros. Haec cum ita sint, quicumque boni et mali pariter afflitti sunt, non ideo ipsi distincti non sunt, quia distinctum non est quod utriusque perpessi sunt. Manet enim dissimilitudo passorum etiam in similitudine passionum, et licet sub eodem tormento non est idem virtus et vitium. Nam sicut sub uno igne aurum rutilat palea fumat, et sub eadem tribula stipulae comminuntur frumenta purgantur, nec ideo cum oleo amurca confunditur, quia eodem praeli pondere exprimitur: ita una eademque vis irruens bonos probat, purificat, eliquat, malos damnat, vastat, extermint. Unde in eadem afflictione mali Deum detestantur atque blasphemant, boni autem precantur et laudant. Tantum interest, non qualia, sed qualis quisque patiatur. Nam pari motu exagitatum et exhalat horribiliter caenum et suaviter fragrat unguentum.

CAPUT. IX.

30

De causis correptionum, propter quas et boni et mali pariter flagellantur.

Quid igitur in illa rerum vastitate Christiani passi sunt, quod non eis magis fideliter ista con-

siderantibus ad provectum valeret? Primum quod ipsa peccata, quibus Deus indignatus implevit tantis calamitatibus mundum, humiliter cogitantes, quamvis longe absint a facinerosis, flagitiosis atque impiis, tamen non usque adeo se a delictis deputant alienos, ut nec temporalia pro eis mala perpeti se judicent dignos. Excepto enim quod unusquisque quamlibet laudabiliter vivens cedit in quibusdam carnali concupiscentiae, etsi non ad facinorum immanitatem et gurgitem flagitorum atque impietatis abominationem, ad aliqua tamen peccata vel rara vel tanto crebriora, quanto minora — hoc ergo excepto quis tandem facile reperitur, qui eosdem ipsos, propter quorum horrendam superbiam luxuriamque et avaritiam atque execrables iniquitates et impietas Deus, sicut minando praedixit, conterit terras, sic habeat, ut habendi sunt? sic cum eis vivat, ut cum talibus est vivendum? Plerumque enim ab eis docendis ac monendis, aliquando etiam objurgandis et corripiendis male dissimulatur, vel cum laboris piget, vel cum os eorum verecundamur offendere, vel cum inimicietas devitamus, ne impediant et noceant in istis temporalibus rebus, sive quas adipisci adhuc appetit nostra cupiditas, sive quas amittere formidat infirmitas, ita ut, quamvis bonis malorum vita displiceat et ideo cum eis non incident in illam damnationem, quae post hanc vitam talibus preparatur, tamen, quia proptera peccatis eorum damnabilibus parcunt, dum eos in suis licet levibus et venialibus metuunt, jure cum eis temporaliter flagellantur, quamvis in aeternum minime puniantur, jure istam vitam, quando divinitus affliguntur cum eis, amaram sentiunt, cujus amando dulcedinem peccantibus eis amari esse noluerunt.

Nam si propterea quisque objurgandis et cor-

ripiendis male agentibus parcit, quia opportunius tempus inquirit vel eisdem ipsis metuit, ne dete-
riores ex hoc efficiantur, vel ad bonam vitam et piam erudiendos impedianc⁵t alios infirmos et pre-
mant atque avertant a fide: non videtur esse cu-
piditatis occasio, sed consilium caritatis. Illud est
culpabile, quod hi, qui dissimiliter vivunt et a
malorum factis abhorrent, parcunt tamen peccatis
alienis, quae dedocere aut objurgare deberent,
dum eorum offensiones cauent, ne sibi noceant 10
in his rebus, quibus licite boni atque innocenter
utuntur, sed cupidius, quam oportebat eos, qui in
hoc mundo peregrinantur et spem supernae pa-
triae prae se gerunt. Non solum quippe infir-
miores, vitam ducentes conjugalem, filios habentes 15
vel habere quaerentes, domos ac familias pos-
sidentes, (quos apostolus in ecclesiis alloquitur do-
cens et monens quem ad modum vivere debeant
et uxores cum maritis et mariti cum uxoribus,
et filii cum parentibus et parentes cum filiis, et 20
servi cum dominis et domini cum servis) multa
temporalia, multa terrena libenter adipiscuntur et
moleste amittunt, propterquae non audent offendere
homines, quorum sibi vita contaminatissima et conse-
leratissima displicet; verum etiam hi, qui superiorem 25
vitae gradum tenent nec conjugalibus vinculis irretiti
sunt et victu parvo ac tegumento utuntur, ple-
rumque, suae famae ac saluti dum insidias atque
impetus malorum timent, ab eorum reprehensione
sese abstinent, et quamvis non in tantum eos me- 30
tuant, ut ad similia perpetranda quibuslibet eorum
terroribus atque improbitatibus cedant, ea ipsa
tamen, quae cum eis non perpetrant, nolunt ple-
rumque corripere, cum fortase possint aliquos
corripiendo corriger, ne, si non potuerint, sua 35
salus ac fama in periculum exitiumque perveniat,

nec ea consideratione, qua suam famam ac salutem vident esse necessariam utilitati erudendorum hominum, sed ea potius infirmitate, qua delectat lingua blandiens et humanus dies et reformidatur vulgi judicium et carnis excruciatio vel peremptio, hoc est propter quaedam cupiditatis vincula, non propter officia caritatis.

Non mihi itaque videtur haec parva esse causa, quare cum malis flagellentur et boni, quando Deo placet perditos mores etiam temporalium poenarum afflictione punire. Flagellantur enim simul, non quia simul agunt malam vitam, sed quia simul amant temporalem vitam, non quidem aequaliter, sed tamen simul, quam boni contemnere deberent, ut illi correpti atque correcti consequentur aeternam, ad quam consequendam si nolent esse socii, ferrentur et diligerentur inimici, quia donec vivunt semper incertum est utrum voluntatem sint in melius mutaturi. Qua in re non utique parem, sed longe graviorem babent causam, quibus per prophetam dicitur: *Ille quidem in suo peccato morietur, sanguinem autem ejus de manu speculatoris requiriam.* Ad hoc enim speculatores, hoc est populorum praepositi, constituti sunt in ecclesiis, ut non parcant objurgando peccata. Nec ideo tamen ab hujus modi culpa penitus alienus est, qui, licet praepositus non sit, in eis tamen, quibus vitae hujus necessitate conjungitur, multa monenda vel arguenda novit et neglegit, devitans eorum offensiones propter illa quibus in hac vita non indebitis utitur, sed plus quam debuit delectatur. Deinde babent aliam causam boni, quare temporalibus affligantur malis, qualem habuit Iob: ut sibi ipse humanus animus sit probatus et cognitus, quanta virtute pietatis gratis Deum diligat.

CAPUT X.

Quod sanctis in ammissione rerum temporalium nihil pereat.

Quibus recte consideratis atque perspectis attende utrum aliquid mali acciderit fidelibus et piis, 5 quod eis non in bonum verteretur, nisi forte putandum est apostolicam illam vacare sententiam, ubi ait: *Scimus quia diligentibus Deum omnia cooperatur in bonum.* Amiserunt omnia quae habebant. Numquid fidem? numquid pietatem? num- 10 quid interioris hominis bona, qui est ante Deum dives? Hae sunt opes Christianorum, quibus opulentus dicebat apostolus: *Est autem quaestus magnus pietas cum sufficientia. Nihil enim intulimus in hunc mundum, sed nec auferre aliquid possumus.* 15 *Habentes autem victimum et tegumentum his contenti sumus. Nam qui volunt divites fieri, incident in temptationem et laqueum et desideria multa stulta et noxia, quae mergunt homines in interitum et perditionem.* Radix est enim omnium malorum 20 *avaritia, quam quidam appetentes a fide pererraverunt et inseruerunt se doloribus multis.*

Quibus ergo terrenae divitiae in illa vastatione perierunt, si eas sic habebant, quem ad modum ab isto foris paupere, intus divite audierant, id 25 est, si mundo utebantur tamquam non utentes, potuerunt dicere, quod ille graviter temptatus et minime superatus: *Nudus exivi de utero matris meae, nudus revertar in terram. Dominus dedit, Dominus abstulit, sicut Domino placuit, ita factum 30 est; sit nomen Domini benedictum;* ut bonus servus magnas facultates haberet ipsam sui Domini voluntatem, cui pedisequus mente ditesceret, nec contristaretur eis rebus vivens relictus, quas cito

fuerat moriens relicturus. Illi autem infirmiores qui terrenis his bonis, quamvis ea non praeponderent Christo, aliquantula tamen cupiditate cohaerebant, quantum haec amando peccaverint,
5 perdendo senserunt. Tantum quippe doluerunt, quantum se doloribus inseruerant, sicut apostolum dixisse supra commemoravi. Oportebat enim ut eis adderetur etiam experimentorum disciplina, a quibus tam diu fuerat neglecta verborum. Nam cum
10 dixit apostolus: *Qui volunt divites fieri, incident in temptationem* et cetera, profecto in divitiis cupiditatem reprehendit, non facultatem, quoniam praecepit alibi dicens: *Praecipe divitibus hujus mundi non superbe sapere neque sperare in in-*
15 *certo divitiarum, sed in Deo vivo, qui praestat nobis omnia abundanter ad fruendum; bene faciant, divites sint in operibus bonis, facile tribuant, communicent, thesaurizent sibi fundamen-*
20 *tum bonum in futurum, ut apprehendant veram vitam.* Haec qui de suis divitiis faciebant, magnis sunt lucris levia damna solati plusque laetati ex his, quae facile tribuendo tutius servaverunt, quam contristati ex his, quae timide retinendo facilius amiserunt. Hoc enim potuit in terra
25 perire, quod piguit inde transferre. Nam qui receperunt consilium Domini sui dicentis: *Nolite vobis condere thesauros in terra, ubi tinea et rubigo exterminant et ubi fures effodiunt et furantur; sed thesaurizate vobis thesauros in caelo, quo fur*
30 *non accedit neque tinea corrumpit; ubi enim est thesaurus tuus, ibi erit et cor tuum, tribulationis tempore probaverunt quam recte sapuerint non contemnendo veracissimum praeceptorem et thesauri sui fidelissimum invictissimumque custodem.*
35 Nam si multi gavisi sunt ibi se habuisse divitias suas, quo contigit ut hostis non accederet: quanto

certius et securius gaudere potuerunt, qui monitu
Dei sui illuc migraverunt, quo accedere omnino
non posset! Unde Paulinus noster, Nolensis epi-
scopus, ex opulentissimo divite voluntate pauper-
rimus et copiosissime sanctus, quando et ipsam 5
Nolam barbari vastaverunt, cum ab eis teneretur,
sic in corde suo, ut ab eo postea cognovimus,
precabatur: «Domine, non excrucier propter aurum
et argentum; ubi enim sint omnia mea, tu scis». 10
Ibi enim habebat omnia sua, ubi eum condere et thesaurizare ille monstraverat, qui haec mala mundo
ventura praedixerat. Ac per hoc qui Domino suo
monenti oboedierant, ubi et quo modo thesauri-
zare deberent, nec ipsas terrenas divitias barbaris
incursantibus amiserunt. Quos autem non oboe- 15
disse paenituit, quid de talibus rebus faciendum
esset, si non praecedente sapientia, certe conse-
quente experientia didicerunt.

At enim quidam boni etiam Christiani tormentis
excruciati sunt, ut bona sua hostibus proderent. 20
Illi vero nec prodere nec perdere potuerunt bonum,
quo ipsi boni erant. Si autem torqueri quam mam-
mona iniquitatis prodere maluerunt, boni non erant.
Admonendi autem fuerant, qui tanta patiebantur
pro auro, quanta essent sustinenda pro Christo, 25
ut eum potius diligere discerent, qui pro se passos
aeterna felicitate ditaret, non aurum et argentum,
pro quo pati miserrimum fuit, seu mentiendo occul-
taretur, seu verum dicendo proderetur. Namque
inter tormenta nemo Christum confitendo amisit, 30
nemo aurum nisi negando servavit. Quocirca uti-
liora erant fortasse tormenta, quae bonum incor-
ruptibile amandum docebant, quam illa bona, quae
sine ullo utili fructu dominos sui amore torquebant.

Sed quidam etiam non habentes quod prode- 35
rent, dum non creduntur, torti sunt. Et hi forte

habere cupiebant nec sancta voluntate pauperes erant; quibus demonstrandum fuit non facultates, sed ipsas cupiditates talibus dignas esse cruciatibus. Si vero vitae melioris proposito reconditum
5 aurum argentumque non hebebant, nescio quidem utrum cuiquam talium acciderit, ut dum habere creditur torqueretur; verum tamen etiamsi accidit, profecto, qui inter illa tormenta paupertatem sanctam confitebatur, Christum confitebatur. Qua-
10 propter etsi non meruit ab hostibus credi, non potuit tamen sanctae paupertatis confessor sine caelesti mercede torqueri.

Multos, inquiunt, etiam Christianos fames diuturna vastavit. Hoc quoque in usus suos boni
15 fideles pie tolerando verterunt. Quos enim fames necavit, malis vitae hujus, sicut corporis morbus, eripuit: quos autem non necavit, docuit parcus vivere, docuit productius jejunare.

CAPUT XI.

20 *De fine temporalis vitae sive longioris sive brevioris.*

Sed enim multi etiam Christiani interficti sunt, multi multarum mortium foeda varietate consumpti. Hoc si aegre ferendum est, omnibus, qui in hanc
25 vitam procreati sunt, utique commune est. Hoc scio, neminem fuisse mortuum, qui non fuerat aliquando moriturus. Finis autem vitae tam longam quam brevem vitam hoc idem facit. Neque enim aliud melius et aliud deterius, aut aliud majus et
30 aliud brevius est, quod jam pariter non est. Quid autem interest, quo mortis genere vita ista finiatur, quando ille, cui finitur, iterum mori non cogitur? Cum autem unicuique mortalium sub cotidianis

vitae hujus casibus innumerabiles mortes quodam modo comminentur, quamdiu incertum est quae-nam earum ventura sit: quaero utrum satius sit unam perpeti moriendo an omnes timere vivendo. Nec ignoro quam citius eligatur diu vivere sub 5 timore tot mortium quam semel moriendo nullam deinceps formidare. Sed aliud est quod carnis sensus infirmiter pavidus refugit, aliud quod mentis ratio diligenter enucleata convincit. Mala mors putanda non est, quam bona vita praecesserit. 10 Neque enim facit malam mortem, nisi quod sequitur mortem. Non itaque multum curandum est eis, qui necessario morituri sunt, quid accidat ut moriantur, sed moriendo quo ire cogantur. Cum 15 igitur Christiani neverint longe meliorem fuisse religiosi pauperis mortem inter lingentium canum linguas quam impii divitis in purpura et byssso, horrenda illa genera mortuum quid mortuis offuerunt, qui bene vixerunt?

CAPUT XII.

20

De sepultura humanorum corporum, quae Christianis etiamsi furit negata nil adimit.

At enim in tanta strage cadaverum nec sepeliri potuerunt. Neque istud pia fides nimium reformidat, tenens praedictum nec absumentes bestias 25 resurrecturis corporibus obfuturas, quorum capillus capitis non peribit. Nullo modo diceret veritas: *Nolite timere eos, qui corpus occidunt, animam autem non possunt occidere*, si quicquam obesset futurae vitae, quidquid inimici de corporibus occi-sorum faccere voluissent. Nisi forte quispiam sic absurdus est, ut contendat eos, qui corpus occi-dunt, non debere timeri ante mortem, ne corpus

occident, et timeri debere post mortem, ne corpus occisum sepeliri non sinant. Falsum est ergo quod ait Christus: *Qui corpus occidunt, et postea non habent quod faciant*, si habent tanta, quae de cadaveribus faciant. Absit, ut falsum sit quod veritas dixit. Dictum est enim aliquid eos facere cum occidunt, quia in corpore sensus est occidendo; postea vero nihil habere quod faciant, quia nullus sensus est in corpore occiso. Multa itaque corpora Christianorum terra non texit, sed nullum eorum quisquam a caelo et terra separavit, quam totam implet praesentia sui, qui novit unde resuscitet quod creavit. Dicitur quidem in psalmo: *Posuerunt mortalia servorum tuorum escas volatibus caeli, carnes sanctorum tuorum bestiis terrae; effuderunt sanguinem eorum sicut aquam in circuitu Hierusalem, et non erat qui sepeliret*, sed magis ad exagrandam crudelitatem eorum, qui ista fecerunt, non ad eorum infelicitatem, qui ista perpessi sunt.

Quamvis enim haec in conspectu hominum dura et dira videantur, sed *pretiosa in conspectu Domini mors sanctorum ejus*. Proinde ista omnia, id est curatio funeris, conditio sepulturae, pompa exequiarum, magis sunt vivorum solacia quam subsidia mortuorum. Si aliquid prodest impio sepultura pretiosa, Oberit pio vilis aut nulla. Praeclaras exequias in conspectu hominum exhibuit purpurato illi diviti turba famulorum, sed multo clariores in conspectu Domini ulceroso illi pauperi ministerium praebuit angelorum, qui eum non extulerunt in marmoreum tumulum, sed in Abrahae gremium sustulerunt.

Rident haec illi, contra quos defendendam suscepimus civitatem Dei. Verum tamen sepulturae curam etiam eorum philosophi contempserunt. Et saepe universi exercitus, dum pro terrena patria

morerentur, ubi postea jacerent vel quibus bestiis
esca fierent, non curarunt, licuitque de hac re
poetis plausibiliter dicere:

Caelo tegitur, qui non habet urnam.

Quanto minus debent de corporibus insepultis in-
sultare Christianis, quibus et ipsius carnis mem-
brorumque omnium reformatio non solum ex terra,
verum etiam ex aliorum elementorum secretissimo
sinu, quo dilapsa cadavera recesserunt, in temporis
puncto reddenda et redintegranda promittitur. 10 5

CAPUT XIV.

*De captivitate sanctorum, quibus numquam divina
solia defuerunt.*

Sed multi, inquiunt, Christiani etiam captivi-
ducti sunt. Hoc sane miserrimum est, si aliquo 15
duci potuerunt, ubi Deum suum non invenerunt.
Sunt in scripturis sanctis hujus etiam cladis magna
solacia. Fuerunt in captivitate tres pueri, fuit Daniel,
fuerunt alii prophetae; nec Deus defuit consolator.
Sic ergo non deseruit fideles suos sub domina- 20
tione gentis, licet barbare, tamen humanae, qui
prophetam non deseruit nec in visceribus beluae.
Haec quoque illi, cum quibus agimus, malunt irri-
dere quam credere, qui tamen in suis litteris cre-
dunt Arionem Methymnaeum, nobilissimum citha- 25
ristam, cum esset dejectus e navi, exceptum
delphini dorso et ad terras esse pervectum. Verum
illud nostrum de Iona propheta incredibilius est.
Plane incredibilius quia mirabilius, et mirabilius
quia potentius. 30

CAPUT XV.

De Regulo, in quo captivitatis ob religionem etiam sponte toleranda extat exemplum, quod tamen illi deos colenti prodesse non potuit.

5 Habent tamen isti de captivitate religionis causa etiam sponte tolerando et in suis praeclaris viris nobilissimum exemplum. M. Regulus, imperator populi Romani, captivus apud Carthaginenses fuit. Qui cum sibi mallent a Romanis suos reddi
10 quam eorum tenere captivos, ad hoc impetrandum etiam istum praecipue Regulum cum legatis suis Romam miserunt, prius juratione constrictum, si quod volebant minime peregisset, redditum esse Carthaginem. Perrexit ille atque in senatu con-
15 traria persuasit, quoniam non arbitrabatur utile esse Romanae rei publicae mutare captivos. Nec post hanc persuasionem a suis ad hostes redire compulsus est, sed quia juraverat, id sponte complevit. At illi eum excogitatis atque horrendis cru-
20 ciatibus necaverunt. Inclusum quippe angusto ligno, ubi stare cogeretur, clavisque acutissimis undique confixo, ut se in nullam ejus partem sine poenis atrocissimis inclinaret, etiam vigilando peremerunt. Merito certe laudant virtutem tam magna infeli-
25 citate majorem. Et per deos ille juraverat, quorum cultu prohibito has generi humano clades isti opinantur infligi. Qui ergo propterea colebantur, ut istam vitam prosperam redderent, si verum juranti has irrogari poenas seu voluerunt seu permiserunt,
30 quid perjuro gravius irati facere potuerunt? Sed cur non ratiocinationem meam potius ad utrumque concludam? Deos certe ille sic coluit, ut propter juris jurandi fidem nec maneret in patria, nec inde quolibet ire, sed ad suos acerrimos inimicos redire

minime dubitaret. Hoc si huic vitae utile existimabat, cuius tam horrendum exitum meruit, procul dubio fallebatur. Suo quippe docuit exemplo nihil deos ad istam temporalem felicitatem suis prodesse cultoribus, quando quidem ille eorum deditus cultui et victus et captivus abductus et, quia noluit aliter quam per eos juraverat facere, novo ac prius inaudito nimiumque horribili supplicii genere cruciatus extinctus est. Si autem deorum cultus post hanc vitam velut mercedem reddit felicitatem, cur calumniantur temporibus Christianis, ideo dicentes Urbi accidisse illam calamitatem, quia deos suos colere destitit, cum potuerit etiam illos diligentissime colens tam infelix fieri, quam ille Regulus fuit? Nisi forte contra clarissimam veritatem tanta quisquam dementia mirae caecitatis obnittitur, ut contendere audeat universam civitatem deos colentem infelicem esse non posse, unum vero hominem posse, quod videlicet potentia deorum suorum multos potius sit idonea conservare quam singulos, cum multitudo constet ex singulis.

Si autem dicunt M. Regulum etiam in illa captitate illisque cruciatibus corporis animi virtute beatum esse potuisse, virtus potius vera quaeratur, qua beata esse possit et civitas. Neque enim aliunde beata civitas, aliunde homo, cum aliud civitas non sit quam concors hominum multitudo. Quam ob rem nondum interim dispuo, qualis in Regulo virtus fuerit; sufficit nunc, quod isto nobilissimo exemplo coguntur fateri non propter corporis bona vel earum rerum, quae extrinsecus homini accidunt, colendos deos, quando quidem ille carere his omnibus maluit quam deos per quos juravit offendere. Sed quid faciamus hominibus, qui gloriantur se talem habuisse civem, qualem timent

habere civitatem? Quod si non timent, tale ergo aliquid, quale accidit Regulo, etiam civitati tam diligenter quam ille deos colenti accidere potuisse fateantur et Christianis temporibus non calumniantur. Verum quia de illis Christianis orta quaestio est, qui etiam captivati sunt, hoc intueantur et taceant, qui saluberrimae religioni hinc impudenter atque imprudenter illudunt, quia, si diis eorum probro non fuit, quod attentissimus cultor illorum, 10 dum eis juris jurandi fidem servaret, patria caruit, cum aliam non haberet, captivusque apud hostes per longam mortem suppicio novae crudelitatis occisus est, multo minus nomen criminandum est Christianum in captivitate sacratorum suorum, qui 15 supernam patriam veraci fide expectantes etiam in suis sedibus peregrinos se esse noverunt.

CAPUT XX.

Nullam esse auctoritatem, quae Christianis in qualibet causa jus voluntariae necis tribuat.

20 Neque enim frustra in sanctis canonice libris nusquam nobis divinitus praeceptum permissumve reperiri potest, ut vel ipsius adipiscendae immortalitatis vel ullius cavendi carendive mali causa nobismet ipsis necem inferamus. Nam et prohibitos nos esse intellegendum est, ubi lex ait: *Non occides*, praesertim quia non addidit: «proximum tuum», sicut falsum testimonium cum vetaret: *Falsum, inquit, testimonium non dices adversus proximum tuum*. Nec ideo tamen si adversus se 25 ipsum quisquam falsum testimonium dixerit, ab hoc crimine se putaverit alienum, quoniam regulam diligendi proximum a semet ipso dilector accepit, quando quidem scriptum est: *Diliges proximum*

tuum tamquam te ipsum. Porro si falsi testimonii non minus reus est qui de se ipso falsum fatetur, quam si adversus proximum hoc faceret, cum in eo praecepto, quo falsum testimonium prohibetur, adversus proximum prohibeatur possitque non 5 recte intelligentibus videri non esse prohibitum, ut adversus se ipsum quisque falsus testis adsistat: quanto magis intellegendum est non licere homini se ipsum occidere, cum in eo, quod scriptum est: *Non occides*, nihilo deinde addito nullus, nec ipse 10 utique, cui praecipitur, intellegatur exceptus! Unde quidam hoc praceptum etiam in bestias ac pecora conantur extendere, ut ex hoc nullum etiam illorum liceat occidere. Cur non ergo et herbas et quicquid humo radicitus alitur ac figitur? Nam 15 et hoc genus rerum, quamvis non sentiat, dicitur vivere ac per hoc potest et mori, proinde etiam, cum vis adhibetur, occidi. Unde et apostolus, cum de hujus modi seminibus loqueretur: *Tu*, inquit, *quod seminas non vivificatur, nisi moriatur*; et 20 in psalmo scriptum est: *Occidit vites eorum in grandine*. Num igitur ob hoc, cum audimus: *Non occides*, virgultum vellere nefas ducimus et Manichaeorum errori insanissime adquiescimus? His 25 igitur deliramentis remotis cum legimus: *Non occides*, si propterea non accipimus hoc dictum esse de fructectis, quia nullus eis sensus est, nec de irrationalibus animantibus, volatilibus natatilibus, ambulatilibus reptilibus quia nulla nobis ratione sociantur, quam non eis datum est nobiscum habere 30 communem (unde justissima ordinatione creatoris et vita et mors eorum nostris usibus subditur): restat ut de homine intellegamus, quod dictum est: *Non occides*, nec alterum ergo nec te. Neque enim qui se occidit aliud quam hominem occidit. 35

CAPUT XXII.

Quod numquam possit mors voluntaria ad magnitudinem animi pertinere.

Et quicumque hoc in se ipsis perpetraverunt,
5 animi magnitudine fortasse mirandi, non sapientiae sanitatem laudandi sunt. Quamquam si rationem diligentius consulat, ne ipsa quidem animi magnitudo recte nominatur, ubi quisque non valendo tolerare vel quaeque aspera vel aliena peccata se
10 ipse interemerit. Magis enim mens infirma deprehenditur, quae ferre non potest vel duram sui corporis servitutem vel stultam vulgi opinionem, majorque animus merito dicendus est, qui vitam aerumnosam magis potest ferre quam fugere et
15 humanum judicium maximeque vulgare, quod plerumque caligine erroris involvitur, praec conscientiae luce ac puritate contemnere. Quam ob rem si magno animo fieri putandum est, cum sibi homo ingerit mortem, ille potius Cleombrotus in
20 hac animi magnitudine reperitur, quem ferunt lecto Platonis libro, ubi de immortalitate animae disputavit, se praecipitem deditis de muro atque ita ex hac vita emigrasse ad eam, quam credidit esse meliorem. Nihil enim urgebat aut calamitatis
25 aut criminis seu verum seu falsum, quod non valendo ferre se auferret; sed ad capessendam mortem atque ad hujus vitae suavia vincla rumpenda sola adfuit animi magnitudo. Quod tamen magne potius factum esse quam bene testis ei esse pos-
30 tuit Plato ipse, quem legerat, qui profecto id praecipue potissimumque fecisset vel etiam praecipisset, nisi ea mente, qua immortalitatem animae vidi, nequaquam faciendum, quin etiam prohibendum esse judicasset.

At enim multi se interemerunt, ne in manus hostium pervenirent. Non modo quaerimus utrum sit factum, sed utrum fuerit faciendum. Sana quippe ratio etiam exemplis anteponenda est, cui quidem et exempla concordant, sed illa, quae tanto digniora sunt imitatione, quanto excellenteria pietate. Non fecerunt patriarchae, non prophetae, non apostoli, quia et ipse Dominus Christus, quando eos, si persecutionem paterentur, fugere admonuit de civitate in civitatem, potuit admonere ut sibi manus inferrent, ne in manus persequantium pervenirent. Porro si hoc ille non jussit aut monuit, ut eo modo sui ex hac vita emigrarent, quibus migrantibus mansiones aeternas preparaturum esse se promisit, quaelibet exempla opponant gentes, quae ignorant Deum, manifestum est hoc non licere colentibus unum verum Deum.

CAPUT XXIV.

Quod in ea virtute, qua Regulus Catone praestantior fuit, multo magis emineant Christiani.

Nolunt autem isti, contra quos agimus, ut sanctum virum Iob, qui tam horrenda mala in sua carne perpeti maluit quam illata sibi morte omnibus carere cruciatibus, vel alios sanctos ex litteris nostris summa auctoritate celsissimis fideque dignissimis, qui captivitatem dominationemque hostium ferre quam sibi necem inferre maluerunt, Catoni praeferamus; sed ex litteris eorum eundem illum M. Catoni Regulum praeferam. Cato enim numquam Caesarem vicerat, cui victus deditus est subjici et, ne subjiceretur, a se ipso elegit occidi: Regulus autem Poenos jam vicerat imperioque Romano Romanus imperator non ex

civibus dolendam, sed ex hostibus laudandam victoriā reportaverat; ab eis tamen postea victus maluit eos ferre serviendo quam eis se auferre moriendo. Proinde servavit et sub Carthaginien-
5 sium dominatione patientiam et in Romanorum dilectione constantiam, nec victum auferens corpus ab hostibus nec invictum animum a civibus. Nec quod se occidere noluit, vitae hujus amore fecit. Hoc probavit, cum causa promissi jurisque jurandi
10 ad eosdem hostes, quos gravius in senatu verbis quam bello armis offenderat, sine ulla dubitatione remeavit. Tantus itaque vitae hujus contemptor, cum saevientibus hostibus per quaslibet poenas eam finire quam se ipse perimere maluit,
15 magnum scelus esse, si se homo interimat, procul dubio judicavit. Inter omnes suos laudabiles et virtutis insignibus illustres viros non proferunt Romani meliorem, quem neque felicitas corruperit, nam in tanta victoria mansit pauperrimus; nec infelicitas
20 fregerit, nam ad tanta exitia revertit intrepidus. Porro si fortissimi et praeclarissimi viri terrenae patriae defensores deorumque licet falsorum, non tamen fallaces cultores, sed veracissimi etiam jura-
tores, qui hostes victos more ac jure belli ferire
25 potuerunt, hi ab hostibus victi se ipsos ferire noluerunt et, cum mortem minime formidarent, victores tamen dominos ferre quam eam sibi inferre maluerunt: quanto magis Christiani verum Deum colentes et supernae patriae suspirantes, ab hoc
30 facinore temperabunt, si eos divina dispositio vel probandos vel emendandos ad tempus hostibus subjugaverit, quos in illa humilitate non deserit, qui propter eos tam humiliter altissimus venit, praesertim quos nullius militaris potestatis vel talis
35 militiae jura constringunt ipsum hostem ferire superatum. Quis ergo tam malus error obrepit, ut

homo se occidat, vel quia in eum peccavit, vel ne
in eum peccet inimicus, cum vel peccatorem vel
peccaturum ipsum occidere non audeat inimicum?

L I B E R II.

C A P U T I .

5

De modo, qui necessitati disputationis adhibendus est.

Si rationi perspicuae veritatis infirmus humanae consuetudinis sensus non auderet obsistere, sed doctrinae salubri languorem suum tamquam medicinae subderet, donec divino adjutorio fide pie- 10 tatis impetrante sanaretur, non multo sermone opus esset ad convincendum quemlibet vanae opinionis errorem his, qui recte sentiunt et sensa verbis sufficientibus explicant. Nunc vero quoniam ille est major et taetrior insipientium morbus ani- 15 morum, quo irrationabiles motus suos, etiam post rationem plene redditam, quanta homini ab homine debetur, sive nimia caecitate, qua nec aperta cernuntur, sive obstinatissima pervicacia, qua et ea quae cernuntur non feruntur, tamquam ipsam ra- 20 tionem veritatemque defendunt, fit necessitas copiosius dicendi plerumque res claras, velut eas non spectantibus intuendas, sed quodam modo tangendas palpantibus et coniventibus offeramus. Et tamen quis disceptandi finis erit et loquendi 25 modus, si respondendum esse respondentibus semper existimemus? Nam qui vel non possunt intelligere quod dicitur, vel tam duri sunt adversitate mentis, ut, etiamsi intellexerint, non oboediant, respondent, ut scriptum est, et loquuntur iniqui- 30 tatem atque infatigabiliter vani sunt. Quorum dicta contraria si totiens velimus refellere, quotiens obnixa fronte statuerint non cogitare quid dicant, dum quocumque modo nostris disputationibus con-

tradicant, quam sit infinitum et aerumnosum et infructuosum vides. Quam ob rem nec te ipsum, mi fili Marcelline, nec alios, quibus hic labor no-
ster in Christi caritate utiliter ac liberaliter servit,
5 tales meorum scriptorum velim judices, qui re-
sponsionem semper desiderent, cum his quae le-
guntur audierint aliquid contradici, ne fiant similes
earum muliercularum, quas commemorat apostolus
semper discentes et numquam ad veritatis scien-
10 *tiam pervenientes.*

CAPUT III.

*De assumenda historia, qua ostendatur, quae mala
acciderint Romanis, cum deos colerent, antequam
religio Christiana obcresceret.*

15 Memento autem me ista commemorantem adhuc
contra imperitos agere, ex quorum imperitia illud
quoque ortum est vulgare proverbium: Pluvia
defit, causa Christiani sunt. Nam qui eorum stu-
diis liberalibus instituti amant historiam, facillime
20 ista noverunt; sed ut nobis ineruditorum turbas
infestissimas reddant, se nosse dissimulant atque
hoc apud vulgus confirmare nituntur, clades, qui-
bus per certa intervalla locorum et temporum
genus humanum oportet affligi, causa accidere no-
25 minis Christiani, quod contra deos suos ingenti
fama et praeclarissima celebritate per cuncta dif-
funditur. Recolant ergo nobiscum, antequam Chri-
stus venisset in carne, antequam ejus nomen ea,
cui frustra invident, gloria populis innotesceret,
30 quibus calamitatibus res Romanae multipliciter va-
rieque contritae sint, et in his defendant, si pos-
sunt, deos suos, si propterea coluntur, ne ista
mala patientur cultores eorum; quorum si quid
nunc passi fuerint, nobis imputandum esse con-

tendunt. Cur enim ea, quae dicturus sum, permisserunt accidere cultoribus suis, antequam eos declaratum Christi nomen offenderet eorumque sacrificia prohiberet?

CAPUT XVIII.

5

*Quae de moribus Romanorum aut metu compressis
aut securitate resolutis Sallustii prodat historia.*

Itaque habebo modum et ipsum Sallustium testimoniū potius adhibebo, qui cum in laude Romanorum dixisset, unde nobis iste sermo ortus est: 10 «Jus bonumque apud eos non legibus magis quam natura valebat», praedicans illud tempus, quo expulsis regibus incredibiliter civitas brevi aetatis spatio plurimum crevit, idem tamen in primo historiae suae libro atque ipso ejus exordio tatetur 15 etiam tunc, cum ad consules a regibus esset translata res publica, post parvum intervallum injurias validiorum et ob eas discessionem plebis a patribus aliasque in Urbe dissensiones fuisse. Nam cum optimis moribus et maxima concordia po- 20 pulum Romanum inter secundum et postremum bellum Carthaginense commemorasset egisse causamque hujus boni non amorem justitiae, sed stante Carthagine metum pacis infidae fuisse dixisset (unde et Nasica ille ad reprimendam nequitiam servandosque istos mores optimos, ut metu vitia cohiberentur, Carthaginem nolebat everti): continuo subjecit idem Sallustius et ait: «At discordia et avaritia atque ambitio et cetera secundis rebus oriri sueta mala post Carthaginis excidium maxime aucta sunt», ut intellegeremus etiam antea et oriri solere et augeri. Unde subnectens cur hoc dixerit: «Nam injuriae, inquit,

validiorum et ob eas discessio plebis a patribus
aliaeque dissensiones domi fuere jam inde a princi-
picio, neque amplius quam regibus exactis, dum me-
tus a Tarquinio et bellum grave cum Etruria positum
5 est, aequo et modesto jure agitatum». Vides quem ad
modum etiam illo brevi tempore, ut regibus exactis,
id est ejectis, aliquantum aequo et modesto jure age-
retur, metum dixit fuisse causam, quoniam metue-
batur bellum, quod rex Tarquinius regno atque Urbe
10 pulsus Etruscis sociatus contra Romanos gerebat.
Attende itaque quid deinde contexat: «Dein, in-
quit, servili imperio patres plebem exercere, de
vita atque tergo regio more consulere, agro pellere
et ceteris expertibus soli in imperio agere. Quibus
15 saevitiis et maxime faenore oppressa plebs cum
assiduis bellis tributum et militiam simul toleraret,
armata montem sacrum atque Aventinum insedit,
tumque tribunos plebis et alia jura sibi paravit.
Discordiarum et certaminis utrimque finis fuit se-
20 cundum Punicum bellum». Cernis ex quo tempore,
id est parvo intervallo post reges exactos, quales
Romani fuerint, de quibus ait: «Jus bonumque
apud eos non legibus magis quam natura valebat».

Porro si illa tempora talia reperiuntur, quibus
25 pulcherrima atque optima fuisse praedicatur Ro-
mana res publica, quid jam de consequenti aetate
dicendum aut cogitandum arbitramur, cum «pau-
latim mutata, ut ejusdem historici verbis utar, ex
pulcherrima atque optima pessima ac flagitiosis-
30 sima facta est», post Carthaginis videlicet, ut
commemoravit, excidium? Quae tempora ipse
Sallustius quem ad modum breviter recolat et
describat, in ejus historia legi potest; quantis malis
morum, quae secundis rebus exorta sunt, usque
35 ad bella civilia demonstret esse perventum. «Ex
quo tempore, ut ait, majorum mores non paula-

tim ut antea, sed torrentis modo praecipitati, adeo
juventus luxu atque avaritia corrupta, ut merito
dicatur genitos esse, qui neque ipsi habere pos-
sent res familiares neque alios pati». Dicit deinde
plura Sallustius de Sullae vitiis ceteraque foedi-
tate rei publicae, et alii scriptores in haec con-
sentient quamvis eloquio multum impari.
5

Cernis tamen, ut opinor, et quisquis adverterit, fa-
cillime perspicit, colluvie morum pessimorum quo
illa civitas prolapsa fuerit ante nostri superni regis 10
adventum. Haec enim gesta sunt non solum ante-
quam Christus in carne praesens docere coepisset,
verum etiam antequam de virginе natus esset. Cum
igitur tot et tanta mala temporum illorum vel to-
lerabiliora superius, vel post eversam Carthaginem 15
intoleranda et horrenda diis suis imputare non
audeant, opiniones humanis mentibus, unde talia
vitia silvescerent, astutia maligna inserentibus :
cur mala praesentia Christo imputant, qui do-
ctrina saluberrima et falsos ac fallaces deos coli 20
vetat et istas hominum noxias flagitiosasque cupi-
ditates divina auctoritate detestans atque condem-
nans his malis tabescenti ac labenti mundo ubique
familiam suam sensim subtrahit, qua condat ae-
ternam et non plausu vanitatis, sed judicio veri-
tatis gloriosissimam civitatem ?
25

CAPUT XXVIII.

De Christianae religionis salubritate.

Ab istarum immundissimarum potestatum tar-
tareo jugo et societate poenali erui per Christi 30
nomen homines et in lucem saluberimae pietatis
ab illa perniciosissimae impietatis nocte transferri
queruntur et murmurant inqui et ingrati et illo

nefario spiritu altius obstrictiusque possessi, quia populi confluunt ad ecclesiam casta celebritate, honesta utriusque sexus discretione, ubi audiant quam bene hic ad tempus vivere debeant, ut post 5 hanc vitam beate semperque vivere mereantur, ubi sancta scriptura justitiaeque doctrina de superiori loco in conspectu omnium personante et qui faciunt audiant ad praemium, et qui non faciunt audiant ad judicium. Quod etsi veniunt quidam 10 talium praeceptorum irrisores, omnis eorum petulantia aut repentina mutatione deponitur, aut timore vel pudore comprimitur. Nihil enim eis turpe ac flagitosum spectandum imitandumque proponitur, ubi veri Dei aut praecepta insinuantur aut 15 miracula narrantur, aut dona laudantur aut beneficia postulantur.

CAPUT XXIX.

De abjiciendo cultu deorum cohortatio ad Romanos.

Haec potius concupisce, o indoles Romana laudabilis, o progenies Regulorum, Scaevolarum, Scipionum, Fabriciorum; haec potius concupisce, haec ab illa turpissima vanitate et fallacissima daemonum malignitate discerne. Si quid in te laudabile naturaliter eminet, non nisi vera pietate purgatur 25 atque perficitur, impietate autem disperditur et punitur. Nunc jam elige quid sequareis, ut non in te, sed in Deo vero sine ullo errore lauderis. Tunc enim tibi gloria popularis adfuit, sed occulto divinae providentiae judicio vera religio quam eli- 30 geres defuit. Expergiscere, dies est, sicut exspectata es in quibusdam, de quorum virtute perfecta et pro fide vera etiam passionibus gloriamur, qui usquequaque adversus potestates inimicissimas confligentes easque fortiter moriendo vincentes san-

guine nobis hanc patriam peperere suo. Ad quam patriam te invitamus et exhortamur, ut ejus adjiciaris numero civium, cuius quodam modo asylum est vera remissio peccatorum. Non audias degeneres tuos Christo Christianisve detrahentes et accusantes velut tempora mala, cum quaerant tempora, quibus non sit quieta vita, sed potius secura nequitia. Haec tibi numquam nec pro terrena patria placuerunt. Nunc jam caelestem arripe, pro qua minimum laborabis, et in ea veraciter semperque 10 regnabis. Illic enim tibi non Vestalis focus, non lapis Capitolinus, sed Deus unus et verus

nec metas rerum nec tempora ponit,
Imperium sine fine dabit.

Noli deos falsos fallacesque requirere; abjice 15 potius atque contemne in veram emicans libertatem. Non sunt dii, maligni sunt spiritus, quibus aeterna tua felicitas poena est. Non tam Juno Trojanis, a quibus carnalem originem ducis, arces videtur invidisse Romanas, quam isti daemones, 20 quos adhuc deos putas, omni generi hominum sedes invident sempiternas. Et tu ipsa non parva ex parte de talibus spiritibus judicasti, quando ludis eos placasti, et per quos homines eosdem ludos fecisti, infames esse voluisti. Patere asseri liber- 25 tatem tuam adversus immundos spiritus, qui tuis cervicibus imposuerant sacrandam sibi et celebrandam ignominiam suam. Actores criminum divinorum removisti ab honoribus tuis: supplica Deo vero, ut a te removeat illos deos, qui delectantur 30 criminibus suis, seu veris, quod ignominiosissimum est, seu falsis, quod malitiosissimum. Bene, quod tua sponte histrionibus et scaenicis societatem civitatis patere noluisti; evigila plenius! Nullo modo his artibus placatur divina majestas, quibus 35 humana dignitas inquinatur. Quo igitur pacto deos,

qui talibus delectantur obsequiis, haberi putas in numero sanctarum caelestium potestatum, cum homines, per quos eadem aguntur obsequia, non putasti habendos in numero qualiumcumque civium
5 Romanorum? Incomparabiliter superna est civitas clarior, ubi victoria veritas, ubi dignitas sanctitas, ubi pax felicitas, ubi vita aeternitas. Multo minus habet in sua societate tales deos, si tu in tua tales homines habere erubuisti. Proinde si ad bea-
10 tam pervenire desideras civitatem, devita daemonum societatem. Indigne ab honestis coluntur, qui per turpes placantur. Sic isti a tua pietate remo-
veantur purgatione Christiana, quo modo illi a tua dignitate remoti sunt notatione censoria. De bonis
15 autem carnalibus, quibus solis mali perfrui volunt, et de malis carnalibus, quae sola perpeti nolunt, quod neque in his habeant quam putantur habere isti daemones potestatem (quamquam si haberent, deberemus potius etiam ista contemnere, quam
20 propter ista illos colere et eos colendo ad illa, quae nobis invident, pervenire non posse), — ta-
men nec in istis eos hoc valere, quod hi putant, qui propter haec eos coli oportere contendunt, de-
inceps videbimus, ut hic sit hujus voluminis modus.

25

L I B E R III

CAPUT I.

De adversitatibus, quas soli mali metuunt et quas semper passus est mundus, cum deos coleret.

Jam satis dictum arbitror de morum malis et
30 animorum, quae praecipue cavenda sunt, nihil deos falsos populo cultori suo, quo minus eorum malorum aggere premeretur, subvenire curasse, sed

potius, ut maxime premeretur, egisse. Nunc de illis malis video dicendum, quae sola isti perpeti nolunt, qualia sunt fames morbus, bellum exspoliatio, captivitas trucidatio, et si qua similia jam in primo libro commemoravimus. Haec enim sola mali deputant mala, quae non faciunt malos ; nec erubescunt inter bona, quae laudant, ipsi mali esse qui laudant, magisque stomachantur, si villam malam habeant, quam si vitam, quasi hoc sit hominis maximum bonum, habere bona omnia 10 praeter se ipsum. Sed neque talia mala, quae isti sola formidant, dii eorum, quando ab eis libere colebantur, ne illis acciderent obstiterunt. Cum enim variis per diversa temporibus ante adventum Redemptoris nostri innumerabilibus nonnullisquis etiam 15 incredibilibus cladibus genus contereretur humanum quos alios quam istos deos mundus colebat, excepto uno populo Hebraeo et quibusdam extra ipsum populum ubicumque gratia divina digni occultissimo atque justissimo Dei judicio fuerunt ? Verum ne ni- 20 mium longum faciam, tacebo aliarum usquequaque gentium mala gravissima : quod ad Romanam pertinet Romanumque imperium tantum loquar, id est ad ipsam proprie civitatem et quaecumque illi terrarum vel societate conjunctae vel condicione subjectae 25 sunt, quae sint perpessae ante adventum Christi, cum jam ad ejus quasi corpus rei publicae pertinerent.

CAPUT XI.

*De simulacro Cumani Apollinis, cuius fletus cre-
ditus est cladem Graecorum, quibus opitulari 30
non poterat, indicare.*

Neque enim aliunde Apollo ille Cumanus, cum adversus Achivos regemque Aristonicum bellaretur, quadriduo flevisse nuntiatus est; quo prodigio

haruspices territi cum id simulacrum in mare putavissent esse projiciendum, Cumani senes intercesserunt atque rettulerunt tale prodigium et Antiochi et Persis bello in eodem apparuisse figmento,
5 et quia Romanis feliciter provenisset, ex senatus consulto eidem Apollini suo dona esse missa testati sunt. Tunc velut iheritiores acciti haruspices responderunt simulacri Apollinis fletum ideo prosperum esse Romanis, quoniam Cumana colonia Graeca
10 esset, suisque terris, unde accitus esset, id est ipsi Graeciae, luctum et cladem Apollinem significasse plorantem. Deinde mox regem Aristonicum victum et captum esse nuntiatum est, quem vinci utique Apollo nolebat et dolebat et hoc sui lapidis etiam
15 lacrimis indicabat. Unde non usquequaque incongrue quamvis fabulosis, tamen veritati similibus mores daemonum describuntur carminibus poetarum. Nam Camillam Diana doluit apud Vergilium et Pallantem moriturum Hercules flevit. Hinc for-
20 tassis et Numa Pompilius pace abundans, sed quo donante nesciens nec requirens, cum cogitaret otiosus, quibusnam diis tuendam Romanam salutem regnumque committeret, nec verum illum atque omnipotentem summum Deum curare opinaretur
25 ista terrena, atque recoleret Trojanos deos, quos Aeneas advexerat, neque Trojanum neque Lavinense ab ipso Aenea conditum regnum diu conservare potuisse: alios providendos existimavit, quos illis prioribus, qui sive cum Romulo jam Romam
30 transierant, sive quandoque Alba eversa fuerant transituri, vel tamquam fugitivis custodes adhiberet vel tamquam invalidis adjutores.

CAPUT XVIII.

*Quantae clades Romanos sub bellis Punicis triverint
frustra deorum praesidiis expeditis.*

Jam vero Punicis bellis, cum inter utrumque imperium victoria diu anceps atque incerta pen-
deret populique duo praevalidi impetus in alterum fortissimos et opulentissimos agerent, quo 5
minutiora regna contrita sunt! quae urbes amplae nobilesque deletae, quo afflictae quo perditae civitates! Quam longe lateque tot regiones terrae- 10
que vastatae sunt! Quotiens victi hinc atque inde victores! Quid hominum consumptum est vel pugnatum militum vel ab armis vacantium populorum! Quanta vis navium marinis etiam proeliis oppressa et diversarum tempestatum varietate submersa est! 15
Si enarrare vel commemorare conemur, nihil aliud quam scriptores etiam nos erimus historiae. Tunc magno metu perturbata Romana civitas ad remedia vana et ridenda currebat. Instaurati sunt ex auctoritate librorum Sibyllinorum ludi saeculares, 20
quorum celebritas inter centum annos fuerat instituta felicioribusque temporibus memoria negle- gente perierat. Renovarunt etiam pontifices ludos sacros inferis et ipsos abolitos annis retrorsum melioribus. Nimirum ergo, quando renovati sunt, 25
tanta copia morientium ditatos inferos etiam ludere delectabat, cum profecto miseri homines ipsa rabida bella et cruentas animositates funereasque hinc atque inde victorias magnos agerent ludos daemonum et opimas epulas inferorum. Nihil sane 30
miserabilius primo Punico bello accidit, quam quod ita Romani victi sunt, ut etiam Regulus ille caperetur, cuius in primo et in altero libro men-

tionem fecimus, vir plane magnus et victor antea
domitorque Poenorum, qui etiam ipsum primum
bellum Punicum confecisset, nisi aviditate nimia
laudis et gloriae duriores condiciones, quam ferre
5 possent, fessis Carthaginiensibus imperasset. Illius
viri et captivitas inopinatissima et servitus indig-
nissima, et juratio fidelissima et mors crudelissima
si deos illos non cogit erubescere, verum est quod
aerei sunt et non habent sanguinem.

10 Nec mala illo tempore gravissima intra moenia
defuerunt. Nam exundante nimis ultra morem fluvio
Tiberino paene omnia urbis plana subversa sunt,
aliis impetu quasi torrentis impulsis, aliis velut
stagno diurno madefactis atque sublapsis. Istam
15 deinde pestem ignis perniciosior subsecutus est,
qui correptis circa forum quibusque celsioribus
etiam templo Vestae suo familiarissimo non pe-
percit, ubi ei veluti vitam perpetuam diligentissima
substitutione lignorum non tam honoratae quam
20 damnatae virgines donare consueverant. Tum vero
illic ignis non tantum vivebat, sed etiam saeviebat.
Cujus impetu exterritae virgines sacra illa fatalia,
quae jam tres, in quibus fuerant, presserant civi-
tates, cum ab illo incendio liberare non possent,
25 Mettelus pontifex suae quodam modo salutis oblitus
irruens ea semiustus abripuit. Neque enim vel
ipsum ignis agnovit, aut vero erat ibi numen, quod
non etiam, si fuisset, fugisset. Homo igitur potius
sacris Vestae quam illa homini prodesse potuerunt.

30 Si autem a se ipsis ignem non repellebant, civi-
tatem, cuius salutem tueri putabantur, quid contra
illas aquas flamasque poterant adjuvare? sicut
etiam res ipsa nihil ea prorsus potuisse patefecit.
Haec istis nequaquam objicerentur a nobis, si illa
35 sacra dicerent non tuendis his bonis temporalibus

instituta, sed significandis aeternis, et ideo, cum ea, quod corporalia visibiliaque essent, perire contingeret, nihil his rebus minui, propter quas fuerant instituta, et posse ad eosdem usus denuo reparari. Nunc vero caecitate mirabili eis sacris, quae perire possent, fieri potuisse existimant, ut salus terrena et temporalis felicitas civitatis perire non posset. Proinde cum illis etiam manentibus sacris vel salutis contritio vel infelicitas irruisse monstratur, mutare sententiam, quam defendere ne-⁵ queunt, erubescunt.¹⁰

CAPUT XXVI.

De diversis generibus belli, quae post conditam aedem Concordiae sunt secuta.

Praeclarum vero seditionis obstaculum aedem ¹⁵ Concordiae, testem caedis suppliciique Gracchorum, contionantibus opponendam putarunt. Quantum ex hoc profecerint, indicant secuta pejora. Laborarunt enim deinceps contionatores non exemplum devitare Gracchorum, sed superare propositum, ²⁰ Lucius Saturninus tribunus plebis et G. Servilius praetor et multo post M. Drusus, quorum omnium seditionibus caedes primo jam tunc gravissimae, deinde socialia bella exarserunt, quibus Italia vehementer afflita et ad vastitatem ²⁵ mirabilem desertionemque perducta est. Bellum deinde servile successit et bella civilia. Quae proelia commissa sunt, quid sanguinis fusum, ut omnes fere Italae gentes, quibus Romanum maxime prae-pollebat imperium, tamquam saeva barbaries do- ³⁰ marentur ! Jam ex paucissimis, hoc est minus quam septuaginta, gladiatoribus quem ad modum bellum

servile contractum sit, ad quantum numerum et quam acrem ferocemque pervenerit, quos ille numerus imperatores populi Romani superaverit, quas et quo modo civitates regionesque vastaverit, vix
5 qui historiam conscriperunt satis explicare potuerunt. Neque id solum fuit servile bellum, sed et Macedoniam provinciam prius servitia depopulata sunt et deinde Siciliam oramque maritimam. Quanta etiam et quam horrenda commiserint primo
10 latrocinia, deinde valida bella piratarum, quis pro magnitudine rerum valeat eloqui?

CAPUT XXX.

De conexione bellorum, quae adventum Christi plurima et gravissima praecesserunt.

15 Qua igitur fronte quo corde, qua impudentia qua insipientia vel potius amentia illa diis suis non imputant, et haec nostro imputant Christo? Cru-
delia bella civilia, omnibus bellis hostilibus, au-
ctoribus etiam eorum fatentibus, amariora, quibus
20 illa res publica nec afflita, sed omnino perdita judicata est, longe ante adventum Christi exorta sunt, et sceleratarum concatenatione causarum a bello Mariano atque Sullano ad bella Sertorii et Catilinae (quorum a Sulla fuerat ille proscriptus,
25 ille nutritus), inde ad Lepidi et Catuli bellum (quorum alter gesta Sullana rescindere, alter de-
fendere cupiebat), inde ad Pompei et Caesaris (quorum Pompejus sectator Sullae fuerat ejusque potentiam vel aequaverat vel jam etiam supera-
30 verat; Caesar autem Pompei potentiam non fere-
bat, sed quia non habebat, quam tamen illo victo-
interfectoque transcendent), hinc ad alium Caesa-
rem, qui post Augustus appellatus est, pervene-

runt, quo imperante natus est Christus. Nam et ipse Augustus cum multis gessit bella civilia, et in eis etiam multi clarissimi viri perierunt, inter quos et Cicero, ille disertus artifex regendae rei publicae. Pompei quippe victorem Gaium Caesarem, qui victoriam civilem clementer exercuit suisque adversariis vitam dignitatemque donavit, tamquam regni appetitorem quorundam nobilium conjuratorio senatorum velut pro rei publicae libertate in ipsa curia trucidavit. Hujus deinde potentiam multum moribus dispar vitiisque omnibus inquinatus atque corruptus affectare videbatur Antonius, cui vehementer pro eadem illa velut patriae libertate Cicero resistebat. Tunc emerserat mirabilis indolis adulescens ille alias Caesar, illius 15 Gai Caesaris filius adoptivus, qui, ut dixi, postea est appellatus Augustus. Huic adulescenti Caesari, ut ejus potentia contra Antonium nutriretur, Cicero favebat, sperans eum depulsa et oppressa Antonii dominatione instauraturum rei publicae 20 libertatem, usque adeo caecus atque improvidus futurorum, ut ille ipse juvenis, cuius dignitatem ac potestatem fovebat, et eundem Ciceronem occidendum Antonio quadam quasi concordiae pactione permitteret et ipsam libertatem rei publicae, 25 pro qua multum ille clamaverat. dicioni propriae subjugaret.

CAPUT XXXI.

Quam impudenter praesentia incommoda Christo imputent, qui deos colere non sinuntur, cum tantaे 30 clades eo tempore quo colebantur extiterint.

Deos suos accusent de tantis malis, qui Christo nostro ingrati sunt de tantis bonis. Certe quando illa mala fiebant, calebant aera numinum Sabaeo

thure sertisque recentibus halabant, clarebant sacerdotia, fana renidebant, sacrificabatur ludebatur furebatur in templis, quando passim tantus civium sanguis a civibus non modo in ceteris locis, verum inter ipsa quoque deorum altaria fundebatur. Non elegit templum, quo confugeret Tullius, quia frustra elegerat Mucius. Hi vero qui multo indignius insultant temporibus Christianis, aut ad loca Christo dicatissima confugerunt, aut illuc eos ut viverent etiam ipsi barbari deduxerunt. Illud scio et hoc mecum, quisquis sine studio partium judicat, facillime agnoscit (ut omittam cetera quae multa commemoravi et alia multo plura quae commemorare longum putavi): si humanum genus ante bella Punica Christianam reciperet disciplinam et consequeretur rerum tanta vastatio, quanta illis bellis Europam Africamque contrivit, nullus talium, quales nunc patimur, nisi Christianae religioni mala illa tribuisse. Multo autem minus eorum voces tolerarentur, quantum attinet ad Romanos, si Christianae religionis receptionem et diffamationem vel irruptio illa Gallorum vel Tiberini fluminis igni-umque illa depopulatio vel, quod cuncta mala praecedit, bella illa civilia sequerentur. Mala etiam alia, quae usque adeo incredibiliter acciderunt, ut inter prodigia numerarentur, si Christianis temporibus accidissent, quibus ea nisi Christianis hominibus tamquam crimina objicerent? Omitto quippe illa, quae magis fuerunt mira quam noxia, boves locutos, volasse serpentes, et cetera hujus modi, quae in eorum libris non fabulosis, sed historicis, seu vera seu falsa sint, non inferunt hominibus perniciem, sed stuporem. Sed cum pluit terra, cum pluit creta, cum pluit lapidibus (non ut grando appellari solet hoc nomine, sed omnino lapidibus), haec profecto etiam graviter laedere potuerunt.

Legimus apud eos Aetnaeis ignibus ab ipso montis vertice usque ad litus proximum decurrentibus ita mare ferbuisse, ut rupes urerentur, ut pi-
ces navium solverentur. Hoc utique non leviter
noxiū fuit, quamvis incredibiliter mirum. Eodem 5
rursus aestu ignium tanta vi favillae scripserunt
oppletam esse Siciliam, ut Catinensis urbis tecta
obruta et pressa dirueret; qua calamitate permoti
misericorditer ejusdem anni tributum ei relaxavere
Romani. Lucustarum etiam in Africa multitudinem 10
prodigii similem fuisse, cum jam esset populi Ro-
mani provincia, litteris mandaverunt; consumptis
enim fructibus foliisque lignorum ingenti atque
inaestimabili nube in mare dicunt esse dejectam;
qua mortua redditaque littoribus atque hinc aere 15
corrupto tantam ortam pestilentiam, ut in solo
regno Masinissae octingenta hominum milia perisse
referantur et multo amplius in terris littoribus
proximis. Tunc Uticae ex triginta milibus junio-
rum, quae ibi erant, decem milia remansisse con- 20
firmant. Talis itaque vanitas, qualem ferimus eique
respondere compellimur, quid horum non Christianaे religioni tribueret, si temporibus Christianis videret? Et tamen diis suis ista non tri-
buunt, quorum cultum ideo requirunt, ne ista vel 25
minora patientur, cum ea majora pertulerint a
quibus antea colebantur.

LIBER IV.

CAPUT II.

De his, quae libro secundo et tertio continentur. 30

Promiseramus ergo quaedam nos esse dicturos
adversus eos, qui Romanae rei publicae clades in
religionem nostram referunt, et commemoraturos

quaecumque et quantacumque occurrere potuisse vel satis esse viderentur mala, quae illa civitas pertulit vel ad ejus imperium provinciae pertinentes, antequam eorum sacrificia prohibita fuisse sent; quae omnia procul dubio nobis tribuerent, si jam vel illis clareret nostra religio vel ita eos a sacris sacrilegis prohiberet. Haec in secundo et tertio libro satis, quantum existimo, absolvimus in secundo agentes de malis morum, quae mala vel sola vel maxima deputanda sunt, in tertio autem de his malis, quae stulti sola perpeti exhorrent, corporis videlicet externarumque rerum, quae plerumque patiuntur et boni; illa vero mala non dico patienter, sed libenter habent, quibus ipsi fiunt mali. Et quam pauca dixi de sola ipsa civitate atque ejus imperio! nec inde omnia usque ad Caesarem Augustum. Quid, si commemorare voluissem et exaggerare illa mala, quae non sibi invicem homines faciunt, sicut sunt vastationes eversionesque bellantum, sed ex ipsius mundi elementis terrenis accidentur rebus, quae uno loco Apuleius breviter stringit in eo libello quem de mundo scripsit, terrena omnia dicens mutationes, conversiones et interitus habere? Namque immodicis tremoribus terrarum, ut verbis ejus utar, dissiluisse humum et interceptas urbes cum populis dicit; abruptis etiam imbribus prolutas totas esse regiones; illas etiam, quae prius fuerant continentes, hospitibus atque advenis fluctibus insulatas aliasque desidia manus pedestri accessu pervias factas; ventis ac procellis eversas esse civitates; incendia de nubibus emicasse, quibus Orientis regiones conflagratae perierunt, et in Occidentis plagis scaturrigines quasdam ac proluviones easdem strages dedisse; sic ex Aetnae verticibus quondam effusis crateribus divino incendio per declivia torrentis vice flamarum flu-

mina cucurisse. Si haec atque hujus modi, quae habet historia, unde possem, colligere voluissem, quando finissem? quae illis temporibus evenerunt, antequam Christi nomen ulla istorum vana et verae saluti perniciosa comprimeret. Promiseram 5 etiam me demonstraturum, quos eorum mores et quam ob causam Deus verus ad augendum imperium adjuvare dignatus est, in cuius potestate sunt regna omnia, quamque nihil eos adjuverint hi, quos deos putant, et potius quantum deci- 10 piendo et fallendo nocuerint: unde nunc mihi video esse dicendum, et magis de incrementis imperii Romani. Nam de noxia fallacia daemonum, quos velut deos colebant, quantum malorum invexerit moribus eorum, in secundo maxime libro 15 non pauca jam dicta sunt. Per omnes autem absolutos tres libros, ubi opportunum visum est, commendavimus, etiam in ipsis bellicis malis quantum solaciorum Deus per Christi nomen, cui tantum honoris barbari detulerunt praeter bellorum 20 morem, bonis malisque contulerit, quo modo *qui falcit solem suum oriri super bonos et malos et pluit super justos et injustos.*

CAPUT III.

An latitudo imperii, quae non nisi bellis acquiritur, 25 in bonis sive sapientium habenda sit sive felicium.

Jam itaque videamus, quale sit quod tantam latitudinem ac diurnitatem imperii Romani illis diis audent tribuere, quos etiam per turpium ludorum obsequia et per turpium hominum ministeria 30 se honeste coluisse contendunt. Quamquam prius vellem paululum inquirere, quae sit ratio, quae prudentia, cum hominum felicitatem non possis ostendere, semper in bellicis cladibus et in sanguine

civili vel hostili, tamen humano cum tenebroso timore et cruenta cupiditate versantium, ut vitrea laetitia comparetur fragiliter splendida, cui timeatur horribilis ne repente frangatur, de imperii 5 latitudine ac magnitudine velle gloriari. Hoc ut facilius dijudicetur, non vanescamus inani ventositate jactati atque obtundamus intentionis aciem altisonis vocabulis rerum, cum audimus populos regna provincias ; sed duos constituamus homines 10 (nam singulus quisque homo, ut in sermone una littera, ita quasi elementum est civitatis et regni, quantalibet terrarum occupatione latissimi), quorum duorum hominum unum pauperem vel potius mediocrem, alium praedivitem cogitemus ; sed divi- 15 tem timoribus anxium, maeroribus tabescentem, cupiditate flagrantem, numquam securum, semper inquietum, perpetuis inimicitiarum contentionibus anhelantem, augentem sane his miseriis patrimonium suum in immensum modum atque illis aug- 20 mentis curas quoque amarissimas aggerantem ; mediocrem vero illum re familiari parva atque succincta sibi sufficientem, carissimum suis, cum cognatis vicinis amicis dulcissima pace gaudentem, pietate religiosum, benignum mente, sanum cor- 25 pore, vita parcum, moribus castum, conscientia securum. Nescio utrum quisquam ita desipiat, ut audeat dubitare quem praeferat. Ut ergo in his duabus hominibus, ita in duabus familiis, ita in duabus populis, ita in duabus regnis regula se- 30 quitur aequitatis, qua vigilanter adhibita si nostra intentio corrigatur, facilime videbimus ubi habitet vanitas et ubi felicitas. Quapropter si verus Deus colatur eique sacris veracibus et bonis moribus serviatur, utile est ut boni longe lateque diu re- 35 gnent ; neque hoc tam ipsis quam illis utile est, quibus regnant. Nam quantum ad ipsos pertinet,

pietas et probitas eorum, quae magna Dei dona sunt, sufficit eis ad veram felicitatem, qua et ista vita bene agatur et postea percipiatur aeterna. In hac ergo terra regnum bonorum non tam illis praestatur quam rebus humanis; malorum vero regnum 5 magis regnantibus nocet, qui suos animos vastant scelerum majore licentia; his autem, qui eis serviendo subduntur, non nocet nisi propria iniquitas. Nam justis quidquid malorum ab iniquis dominis irrogatur, non est poena criminis, sed virtutis examen. 10 Proinde bonus etiamsi serviat, liber est; malus autem etiamsi regnet, servus est, nec unius hominis, sed, quod est gravius, tot dominorum, quot vitiorum. De quibus vitiis cum ageret scriptura divina: *A quo enim quis, inquit, devictus est, 15 huic et servus addictus est.*

CAPUT IV.

Quam similia sint latrociniis regna absque justitia.

Remota itaque justitia quid sunt regna nisi magna latrocinia? quia et latrocinia quid sunt nisi parva 20 regna? Manus et ipsa hominum est, imperio principis regitur, pacto societatis astringitur, placiti lege praeda dividitur. Hoc malum si in tantum perditorum hominum accessibus crescit, ut et loca teneat sedes constituat, civitates occupet populos 25 subjuget, evidentius regni nomen assumit, quod ei jam in manifesto confert non dempta cupiditas, sed addita impunitas. Eleganter enim et veraciter Alejandro illi Magno quidam comprehensus pirata respondit. Nam cum idem rex hominem interro- 30 gasset, quid ei videretur, ut mare infestaret, ille libera contumacia: Quod tibi, inquit, ut orbem terrarum; sed quia id ego exiguo navigio facio, latro vocor; quia tu magna classe, imperator.

CAPUT VIII.

Quorum deorum praesidio potent Romani
imperium suum auctum atque servatum, cum sin-
gulis vix singularum rerum tuitionem committendam
esse crediderint.

5

Deinde quaeramus, si placet, ex tanta deorum
turba, quam Romani colebant, quem potissimum
vel quos deos credant illud imperium dilatasse at-
que servasse. Neque enim in hoc tam praeclaro
10 opere et tantae plenissimo dignitatis audent aliquas
partes deae Cluacinae tribuere aut Volupiae, quae
a voluptate appellata est, aut Vaticano, qui infan-
tum vagitibus praesidet, aut Cuninae, quae cunas
eorum administrat. Quando autem possunt uno
15 loco libri hujus commemorari omnia nomina deo-
rum et dearum, quae illi grandibus voluminibus
vix comprehendere potuerunt singulis rebus propria
dispertientes officia numinum? Nec agrorum mu-
nus uni alicui deo committendum arbitrati sunt,
20 sed rura deae Rusinae, juga montium deo Juga-
tino; collibus deam Collatinam, vallibus Valloniam
praefecerunt. Nec saltem potuerunt unam Sege-
tiā talem invenire, cui semel segetes com-
mendant, sed sata frumenta, quamdiu sub terra es-
25 sent, praepositam voluerunt habere deam Sejam;
cum vero jam essent super terram et segetem fa-
cerent, deam Segetiam; frumentis vero collectis
atque reconditis, ut tuto servarentur, deam Tu-
tilinam praeposuerunt. Cui non sufficere videretur
30 illa Segetia, quamdiu seges ab initiis herbidis usque
ad aristas aridas perveniret? Non tamen satis fuit
hominibus deorum multitudinem amantibus, ut
anima misera daemoniorum turbae prostitueretur,

unius Dei veri castum dedita complexum. Praefecerunt ergo Proserpinam frumentis germinantibus, geniculis nodisque culmorum deum Nodutum, involventis folliculorum deam Volutinam; cum folliculi patescunt, ut spica exeat, 5 deam Patelanam, cum segetes novis aristis aequaliter quantur, quia veteres aequare hostire dixerunt, deam Hostilinam; florentibus frumentis deam Floram, lactescensibus deum Lacturnum, maturescentibus deam Matutam; cum runcantur, id est a terra 10 auferuntur, deam Runcinam. Nec omnia commemoro, quia me piget quod illos non pudet. Haec autem paucissima ideo dixi, ut intellegeretur nullo modo eos dicere audere ista numina imperium constituisse auxisse conservasse Romanum, quae 15 ita suis quaeque adhibebantur officiis, ut nihil universum uni alicui crederetur. Quando ergo Segetia curaret imperium, cui curam gerere simul et segetibus et arboribus non licebat? Quando de armis Cunina cogitaret, cujus praepositura parvulum cunas non permittebatur excedere? Quando Nodutus adjuvaret in bello, qui nec ad folliculum spicae, sed tantum ad nodum geniculi pertinebat? Unum quisque domui suae ponit ostiarium, et quia homo est, omnino sufficit: tres deos isti posuerunt, Forculum foribus, Cardeam cardini, Limentinum limini. Ita non poterat Forculus simul et cardinem limenque servare.

CAPUT XXIV.

Qua ratione defendant pagani, quod inter deos 30 colant ipsa dona divina.

Libet autem eorum considerare rationes. Usque adeone, inquiunt, majores nostros insipientes fuisse credendum est, ut haec nescirent munera divina

esse, non deos? Sed quoniam sciebant nemini talia nisi aliquo deo largiente concedi, quorum deorum nomina non inveniebant, earum rerum nominibus appellabant deos, quas ab eis sentiebant
5 dari, aliqua vocabula inde flectentes, sicut a bello Bellonam nuncupaverunt, non Bellum; sicut a cu-nis Cuninam, non Cunam; sicut a segetibus Sege-tiam, non Segetem; sicut a pomis Pomonam, non Pomum; sicut a bubus Bubonam, non Bovem: aut
10 certe nulla vocabuli declinatione sicut res ipsae nominantur, ut Pecunia dicta est dea, quae dat pecuniam, non omnino pecunia dea ipsa putata est; ita Virtus, quae dat virtutem, Honor, qui ho-norem, Concordia, quae concordiam, Victoria, quae
15 dat victoriam. Ita, inquiunt, cum Felicitas dea di-citur, non ipsa quae datur, sed numen illud atten-ditur a quo felicitas datur.

CAPUT XXV.

*De uno tantum colendo Deo, qui licet nomine
20 ignoretur, tamen felicitatis dator esse sentitur.*

Ista nobis redditia ratione multo facilius eis, quo-rum cor non nimis obduruit, persuadebimus for-tasse quod volumus. Si enim jam humana infirmitas sensit non nisi ab aliquo deo dari posse felicitatem,
25 et hoc senserunt homines, qui tam multos colebant deos, in quibus et ipsum eorum regem Iovem: quia nomen ejus, a quo daretur felicitas, ignora-bant, ideo ipsius rei nomine, quam credebant ab illo dari, eum appellare voluerunt, satis ergo in-
30 dicarunt nec ab ipso Jove dari posse felicitatem, quem jam colebant, sed utique ab illo, quem no-mine ipsius facilitatis colendum esse censebant. Confirmo prorsus a quodam deo, quem nesciebant,

eos credidisse dari felicitatem : ipse ergo quaeratur, ipse colatur, et sufficit. Repudietur strepitus innumerabilium daemoniorum ; illi non sufficiat hic deus, cui non sufficit munus ejus. Illi, inquam, non sufficiat ad colendum Deus dator felicitatis, cui non sufficit ad accipiendum ipsa felicitas. Cui autem sufficit (non enim habet homo quid amplius optare debeat), serviat uni Deo datori felicitatis. Non est ipse, quem nominant Jovem. Nam si eum datorem felicitatis agnoscerent, non utique alium vel aliam, 10 a qua daretur felicitas, nomine ipsius felicitatis inquirerent, neque ipsum Jovem cum tantis injuriis colendum putarent.

CAPUT XXXIII.

Quod iudicio et potestate Dei veri omnium regum 15 atque regnorum ordinata sint tempora.

Deus igitur ille felicitatis auctor et dator, quia solus est verus Deus, ipse dat regna terrena et bonis et malis, neque hoc temere et quasi fortuito, quia Deus est, non fortuna, sed pro rerum 20 ordine ac temporum occulto nobis, notissimo sibi ; cui tamen ordini temporum non subditus servit, sed eum ipse tamquam dominus regit moderatorque disponit : felicitatem vero non dat nisi bonis. Hanc enim possunt et non habere servientes, pos- 25 sunt et non habere et habere regnantes ; quae tamen plena in ea vita erit, ubi nemo jam serviet. Et ideo regna terrena et bonis ab illo dantur et malis, ne ejus cultores adhuc in proiectu animi parvuli haec ab eo munera quasi magnum aliquid 30 concupiscant. Et hoc est sacramentum veteris testamenti, ubi occultum erat novum, quod illic pro-

missa et dona terrena sunt, intellegentibus et tunc
spiritualibus, quamvis nondum in manifestatione
praedicantibus, et quae illis temporalibus rebus
significaretur aeternitas, et in quibus Dei donis
5 esset vera felicitas.

L I B E R V.

PRAEFATIO.

Quoniam constat omnium rerum optandarum
plenitudinem esse felicitatem, quae non est dea,
10 sed donum Dei, et ideo nullum deum colendum
esse ab hominibus, nisi qui potest eos facere fe-
lices (unde si illa dea esset, sola colenda merito
diceretur): jam consequenter videamus, qua causa
Deus, qui potest et illa bona dare, quae habere
15 possunt etiam non boni ac per hoc etiam non
felices, Romanum imperium tam magnum tamque
diuturnum esse voluerit. Quia enim hoc deorum
falsorum illa quam colebant multitudo non fecit,
et multa jam diximus, et ubi visum fuerit opor-
20 tunum esse dicemus.

CAPUT I.

*Causam Romani imperii omniumque
regnorum nec fortuitam esse nec in stellarum
positione consistere.*

25 Causa ergo magnitudinis imperii Romani nec
fortuita est nec fatalis secundum eorum senten-
tiam sive opinionem, qui ea dicunt esse fortuita,
quae vel nullas causas habent vel non ex aliquo
rationabili ordine venientes, et ea fatalia, quae

praeter Dei et hominum voluntatem cujusdam ordinis necessitate contingunt. Prorsus divina providentia regna constituuntur humana. Quae si propterea quisquam fato tribuit, quia ipsam Dei voluntatem vel potestatem fati nomine appellat, sententiam teneat, linguam corrigat. Cur enim non hoc primum dicit, quod postea dicturus est, cum ab illo quisquam quaesierit quid dixerit fatum? Nam id homines quando audiunt, usitata loquendi consuetudine non intellegunt nisi vim positionis 10 siderum, qualis est quando quis nascitur; quod aliqui alienant a Dei voluntate, aliqui ex illa etiam hoc pendere confirmant. Sed illi, qui sine Dei voluntate decernere opinantur sidera quid agamus vel quid bonorum habeamus malorumve patiamur, ab 15 auribus omnium repellendi sunt, non solum eorum qui veram religionem tenent sed qui deorum qualiumcumque, licet falsorum, volunt esse cultores. Haec enim opinio quid agit aliud, nisi ut nullus omnino colatur aut rogetur Deus? Contra 20 quos modo nobis disputatio non est instituta, sed contra hos qui pro defensione eorum, quos deos putant, Christianae religioni adversantur. Illi vero, qui positionem stellarum quodam modo decernentium qualis quisque sit et quid ei proveniat boni 25 quidve mali accidat ex Dei voluntate suspendunt, si easdem stellas putant habere hanc potestatem traditam sibi a summa illius potestate ut volentes ista decernant: magnam caelo faciunt injuriam, in cuius velut clarissimo senatu ac splendidissima 30 curia opinantur scelera facienda decerni, qualia si aliqua terrena civitas decrevisset, genere humano decernente fuerat evertenda. Quale deinde judicium de hominum factis Deo relinquitur, quibus caelestis necessitas adhibetur, cum dominus ille 35 sit et siderum et hominum? Aut si non dicunt

stelleras, accepta quidem potestate a summo Deo, arbitrio suo ista decernere, sed in talibus necessitatibus ingerendis illius omnino jussa complere: itane de ipso Deo sentiendum est, quod indignissimum visum est de stellarum voluntate sentire? Quod si dicuntur stellae significare potius ista quam facere, ut quasi locutio quaedam sit illa positio praedicens futura, non agens (non enim mediocriter doctorum hominum fuit ista sententia):

10 non quidem ita solent loqui mathematici, ut verbi gratia dicant: «Mars ita positus homicidam significat», sed: «homicidam facit»; verumtamen ut concedamus non eos ut debent loqui et a philosophis accipere oportere sermonis regulam ad

15 ea praenuntianda, quae in siderum positione reperire se putant: quid fit, quod nihil unquam dicere potuerunt, cur in vita geminorum, in actionibus, in eventis ceterisque rebus ad humanam vitam pertinentibus sit plerumque tanta diversitas, ut

20 similiores eis sint, quantum ad haec attinet, multi extranei quam ipsi inter se gemini perexiguo temporis intervallo in nascendo separati?

CAPUT XVIII.

Quam alieni a jactantia esse debeant Christiani, si
25 aliquid fecerint pro dilectione aeternae patriae,
cum tanta Romani gesserint pro humana
gloria et civitate terrena.

Quid ergo magnum est pro illa aeterna caelestique patria cuncta saeculi hujus quamlibet jucunda
30 blandimenta contemnere, si pro hac temporali atque terrena filios Brutus potuit et occidere, quod illa facere neminem cogit? Sed certe difficilium est

filios interimere, quam quod pro ista faciendum est, ea, quae filiis congreganda videbantur atque servanda, vel donare pauperibus vel, si existat temptatio, quae id pro fide atque justitia fieri compellat, amittere. Felices enim vel nos vel filios nostros non 5 divitiae terrenae faciunt aut nobis viventibus amittendae aut nobis mortuis a quibus nescimus vel forte a quibus nolumus possidenda; sed Deus felices facit, qui est mentium vera opulentia. Bruto autem, quia filios occidit, infelicitatis perhibet tes- 10 timonium etiam poeta laudator. Ait enim :

Natosque pater nova bella moventes
Ad poenam pulchra pro libertate vocabit
Infelix, utcumque ferent ea facta minores.

Sed versu sequenti consolatus est infelicem : 15

Vincit amor patriae laudumque immensa cupido.

Haec sunt duo illa, libertas et cupiditas laudis humanae, quae ad facta compulit miranda Romanos. Si ergo pro libertate moriturorum et cupiditate laudum, quae a mortalibus expetuntur, 20 occidi filii a patre potuerunt: quid magnum est, si pro vera libertate, quae nos ab iniquitatis et mortis et diaboli dominatu liberos facit, nec cupiditate humanarum laudum, sed caritate liberandorum hominum, non a Tarquinio rege, sed a 25 daemonibus et daemonum principe, non filii occiduntur, sed Christi pauperes inter filios computantur?

Si aliis etiam Romanus princeps, cognomine Torquatus, filium, non quia contra patriam, sed 30 etiam pro patria, tamen quia contra imperium suum, id est contra quod imperaverat pater imperator, ab hoste provocatus juvenali ardore pugnaverat, licet viciisset, occidit, ne plus mali esset in exemplo imperii contempti quam boni in gloria 35

hostis occisi : ut quid se jacent, qui pro immortalis patriae legibus omnia, quae multo minus quam filii diliguntur, bona terrena contemnunt ? Si Furius Camillus etiam ingratam patriam, a cuius cervi-
5 cibus acerrimorum hostium Vejentium jugum depulerat damnatusque ab aemulis fuerat, a Gallo-
nis iterum liberavit, quia non habebat potiorem ubi posset vivere gloriosius : cur extollatur, velut grande aliquid fecerit, qui forte in ecclesia ab ini-
10 micis carnalibus gravissimam exhortationis passus injuriam non se ad ejus hostes haereticos trans-
tulit aut aliquam contra illam ipse haeresem condidit, sed eam potius quantum valuit ab haeretico-
rum perniciosissima pravitate defendit, cum alia
15 non sit, non ubi vivatur in hominum gloria, sed ubi vita acquiratur aeterna ? Si Mucius, ut cum Porsenna rege pax fieret, qui gravissimo bello Ro-
manos premebat, quia Porsenam ipsum occidere non potuit et pro eo alterum deceptus occidit, in
20 ardentem aram ante ejus oculos dexteram extendit, dicens multos tales, qualem illum videret, in ejus exitium conjurasse, cuius ille fortitudinem et con-
jurationem talium perhorrescens sine ulla dubitatione se ab illo bello facta pace compescuit : quis
25 regno caelorum imputaturus est merita sua, si pro illo non unam manum neque hoc sibi altro faciens, sed persequente aliquo patiens totum flammis corpus impenderit ? Si Curtius armatus equo concito in abruptum hiatum terrae se praecipitem dedit,
30 deorum suorum oraculis serviens, quoniam jusserant, ut illuc id quod Romani haberent optimum mitteretur, nec aliud intellegere potuerunt, quam viris armisque se excellere, unde videlicet oportebat, ut deorum jussis in illum interitum vir praecipi-
35 taretur armatus : quid se magnum pro aeterna patria fecisse dicturus est, qui aliquem fidei suaे

passus inimicum non se ultro in tales mortem mittens, sed ab illo missus obierit; quando quidem a Domino suo eodemque rege patriae suae certius oraculum accepit: *Nolite timere eos, qui corpus occidunt, animam autem non possunt occidere?* 5 Si se occidendos certis verbis quodam modo consecrantes Decii devoverunt, ut illis cadentibus et iram deorum sanguine suo placantibus Romanus liberaretur exercitus: nullo modo superbient sancti martyres, tamquam dignum aliquid pro illius patriae participatione fecerint, ubi aeterna est et vera felicitas, si usque ad sui sanguinis effusionem non solum suos fratres, pro quibus fundebatur, verum et ipsos inimicos, a quibus fundebatur, sicut eis praeceptum est, diligentes caritatis fide et fidei 15 caritate certarunt? Si Marcus Pulvillus dedicans aedem Jovis, Junonis, Minervae falso sibi ab invidis morte filii nuntiata, ut illo nuntio perturbatus abscederet atque ita dedicationis gloriam collega ejus consequeretur, ita contempsit, ut eum etiam pro- 20 jici insepultum juberet (sic in ejus corde orbittatis dolorem gloriae cupiditas vicerat): quid magnum se pro evangelii sancti praedicatione, qua cives supernae patriae de diversis liberantur et colliguntur erroribus, fecisse dicturus est, cui Do- 25 minus de sepultura patris sui sollicito ait: *Sequere me et sine mortuos sepelire mortuos suos?* Si M. Regulus, ne crudelissimos hostes jurando falleret, ad eos ab ipsa Roma reversus est, quoniam, si- 30 cut Romanis eum tenere volentibus respondisse fertur, postea quam Afris servierat, dignitatem illic honesti civis habere non posset, eumque Carthaginenses, quoniam contra eos in Romano senatu egerat, gravissimis suppliciis necaverunt: qui cruciatus non sunt pro fide illius patriae conte- 35 mnendi, ad cujus beatitudinem fides ipsa perducit?

aut quid retribuetur Domino pro omnibus quae
retribuit, si pro fide quae illi debetur talia fuerit
homo passus, qualia pro fide quam perniciosissimis
inimicis debebat passus est Regulus? Quo modo
5 se audebit extollere de voluntaria paupertate Christianus,
ut in hujus vitae peregrinatione expeditior
ambulet viam, quae perducit ad patriam, ubi verae
divitiae Deus ipse est, cum audiat vel legat L.
Valerium, qui in suo defunctus est consulatu,
10 usque adeo fuisse pauperem, ut nummis a populo
collatis ejus sepultura curaretur? audiat vel legat
Quintum Cincinnatum, cum quattuor jugera possi-
deret et ea suis manibus coleret, ab aratro esse
adductum, ut dictator fieret, major utique honore
15 quam consul, victisque hostibus ingentem gloriam
consecutum in eadem paupertate mansisse? Aut
quid se magnum fecisse praedicabit, qui nullo
praemio mundi hujus fuerit ab aeternae illius pa-
triae societate seductus, cum Fabricium didicerit
20 tantis muneribus Pyrrhi, regis Epirotarum, pro-
missa etiam quarta parte regni a Romana civi-
tate non potuisse develli ibique in sua paupertate
privatum manere maluisse? Nam illud quod rem
publicam, id est rem populi, rem patriae, rem
25 communem, cum haberent opulentissimam atque
ditissimam, sic ipsi in suis domibus pauperes erant,
ut quidam eorum, qui jam bis consul fuisset, ex
illo senatu hominum pauperum pelleretur notatione
censoria, quod decem pondo argenti in vasis ha-
30 bere compertus est; ita idem ipsi pauperes erant,
quorum triumphis publicum ditabatur aerarium:
nonne omnes Christiani, qui excellentiore propo-
sito divitias suas communes faciunt secundum id
quod scriptum est in actibus apostolorum, ut di-
35 stribuatur unicuique, sicut cuique opus est, et
nemo dicat aliquid proprium, sed sint illis omnia

communia, intellegunt se nulla ob hoc ventilari oportere jactantia, id faciendo pro obtainenda societate angelorum, cu paene tale aliquid illi fecerint pro conservanda gloria Romanorum ?

Haec et alia, si qua hujus modi reperiuntur in litteris eorum, quando sic innotescerent, quando tanta fama praedicarentur, nisi Romanum imperium longe lateque porrectum magnificis successibus augeretur ? Proinde per illud imperium tam latum tamque diuturnum virorumque tantorum 10 virtutibus praeclarum atque gloriosum et illorum intentioni merces quam quaerebant est reddita, et nobis proposita necessariae commonitionis exempla, ut, si virtutes, quarum istae utcumque sunt similes, quas isti pro civitatis terrenae gloriae tenerunt, pro Dei gloriosissima civitate non tenuerimus, pudore pungamur; si tenuerimus, superbia non extollamur; quoniam, sicut dicit apostolus, *indignae sunt passiones hujus temporis ad futuram gloriam, quae revelabitur in nobis.* Ad humanam vero gloriam praesentisque temporis satis digna vita aestimabatur illorum. Unde etiam Iudei, qui Christum occiderunt, revelante testamento novo quod in vetere velatum fuit, ut non pro terrenis et temporalibus beneficiis, quae divina providentia permixte bonis malisque concedit, sed pro aeterna vita muneribusque perpetuis et ipsius supernae civitatis societate colatur Deus unus et verus, rectissime istorum gloriae donati sunt, ut hi, qui qualibuscumque virtutibus terram gloriam quae siverunt et adquisiverunt, vincerent eos, qui magnis vitiis datorem verae gloriae et civitatis aeternae occiderunt atque respuerunt. 30

CAPUT XXI.

*Romanum regnum a Deo vero esse dispositum,
a quo est omnis potestas et cuius providentia reguntur
universa.*

5 Quae cum ita sint, non tribuamus dandi regni atque imperii potestatem nisi Deo vero, qui dat felicitatem in regno caelorum solis piis; regnum vero terrenum et piis et impiis, sicut ei placet, cui nihil injuste placet. Quamvis enim aliquid dixerimus, quod apertum nobis esse voluit: tamen multum est ad nos et valde superat vires nostras hominum occulta discutere et liquido examine merita dijudicare regnorum. Ille igitur unus verus Deus, qui nec judicio nec adjutorio deserit genus huma-
10 num quando voluit et quantum voluit Romanis regnum dedit; qui dedit Assyriis, vel etiam Persis, a quibus solos duos deos coli, unum bonum, alterum malum, continent litterae istorum; ut taceam de populo Hebraeo, de quo jam dixi, quantum
15 satis visum est, qui praeter unum Deum non coluit et quando regnavit. Qui ergo Persis dedit segetes sine cultu deae Segetiae, qui alia dona terrarum sine cultu tot deorum, quos isti rebus singulis singulos, vel etiam rebus singulis plures praeposuerunt: ipse etiam regnum dedit sine cultu eorum, per quorum cultum se isti regnasse crediderunt.
Sic etiam hominibus: qui Mario, ipse Gaio Cae-
sari; qui Augusto, ipse et Neroni; qui Vespasianis, vel patri vel filio, suavissimis imperatoribus, ipse
20 et Domitiano crudelissimo; et ne per singulos ire necesse sit, qui Constantino Christiano, ipse apostatae Juliano, cuius egregiam indolem decepit amore dominandi sacrilega et detestanda curiositas, cuius vanis deditus oraculis erat, quando
25 fretus securitate victoriae naves, quibus victus ne-

cessarius portabatur, incendit; deinde fervide instans immodicis ausibus et mox merito temeritatis occisus in locis hostilibus egenum reliquit exercitum, ut aliter inde non posset evadi, nisi contra illud auspicium dei Termini, de quo superiore libro 5 diximus, Romani imperii termini moverentur. Cessit enim Terminus deus necessitati, qai non cesserat Jovi. Haec plane Deus unus et verus regit et gubernat, ut placet; et si occultis causis, numquid injustis? 10

CAPUT. XXII.

*Tempora exitusque bellorum ex Dei pendere
judicio.*

Sic etiam tempora ipsa bellorum, sicut in ejus arbitrio est justoque judicio et misericordia vel 15 atterere vel consolari genus humanum, ut alia citius, alia tardius finiantur. Bellum piratarum a Pompejo, bellum Punicum tertium ab Scipione incredibili celeritate et temporis brevitate confecta sunt. Bellum quoque fugitivorum gladiatorum, quamvis 20 multis Romanis ducibus et duobus consulibus victis Italiaque horribiliter contrita atque vastata, tertio tamen anno post multa consumpta consumptum est. Picentes, Marsi et Peligni, gentes non exteriae, sed Italicae, post diuturnam et devotissimam sub Romano 25 jugo servitutem in libertatem caput erigere temptaverunt, jam multis nationibus Romano imperio subjugatis deletaque carthagine; in quo bello Italico Romanis saepissime victis ubi et duo consules prierunt et alli nobilissimi senatores, non diuturno 30 tamen tempore tractum est hoc malum; nam quintus annus ei finem dedit. Sed bellum Punicum secundum cum maximis detrimentis et calamitate rei publicae per annos decem et octo Romanas

vires extenuavit et paene consumpsit ; duobus proeliis ferme septuaginta Romanorum milia ceciderunt. Bellum Punicum primum per viginti et tres annos peractum est ; bellum Mithridaticum 5 quadraginta. Ac ne quisquam arbitretur rudimenta Romanorum fuisse fortiora ad bella citius peragenda, superioribus temporibus multum in omni virtute laudatis bellum Samniticum annis tractum est ferme quinquaginta ; in quo bello ita Romani 10 victi sunt, ut sub jugum etiam mitterentur. Sed quia non diligebant gloriam propter justiam, sed justitiam propter gloriam diligere videbantur, pacem factum foedusque ruperunt, Haec ideo commemo, quoniam multi praeteritarum rerum ignari, 15 quidam etiam dissimulatores suae scientiae, si temporibus Christianis aliquod bellum paulo diutus trahi vident, ilico in nostram religionem protervissime insiliunt, exclamantes, quod, si ipsa non esset et vetere ritu numina colerentur, jam Ro- 20 mana illa virtute, quae adjuvante Marte et Bellona tanta celeriter bella conficit, id quoque celerrime finiretur. Recolant igitur qui legerunt, quam diuturna bella, quam variis eventis, quam luctuosis cladibus a veteribus sint gesta Romanis, sicut solet 25 orbis terrarum velut procellosissimum pelagus varia talium malorum tempestate jactari, et quod nolunt aliquando fateantur, nec insanis adversus Deum linguis se interimant et decipient imperitos.

CAPUT XXIV.

30 *Quae sit Christianorum imperatorum et quam vera felicitas.*

Neque enim nos Christianos quosdam imperatores ideo felices dicimus, quia vel diutius imperarunt vel imperantes filios morte placida relique-

runt, vel hostes rei publicae domuerunt vel inimicos
cives adversus se insurgentes et cavere et oppri-
mere potuerunt. Haec et alia vitae hujus aerumnosae
vel munera vel solacia quidam etiam cultores dae-
monum accipere meruerunt, qui non pertinent ad 5
regnum Dei, quo pertinent isti; et hoc ipsius
misericordia factum est, ne ab illo ista qui in eum
crederent velut summa bona desiderarent. Sed
felices eos dicimus, si juste imperant, si inter lin-
guas sublimiter honorantium et obsequia nimis 10
humiliter salutantium non extolluntur, sed se ho-
mines esse meminerunt; si suam potestatem ad
Dei cultum maxime dilatandum majestati ejus fa-
mulum faciunt; si Deum timent diligunt colunt; si
plus amant illud regnum, ubi non timent habere con- 15
sortes; si tardius vindicant, facile ignoscunt; si ean-
dem vindictam, pro necessitate regendae tuendaeque
rei publicae, non pro saturandis inimicitiarum odiis
exerunt; si eandem veniam non ad impunitatem ini-
quitatis, sed ad spem correctionis indulgent; si, 20
quod aspere coguntur plerumque decernere, mi-
sericordiae lenitate et beneficiorum largitate com-
pensant; si luxuria tanto eis est castigatior, quanto
posset esse liberior; si malunt cupiditatibus pravis
quam quibuslibet gentibus imperare et si haec 25
omnia faciunt non propter ardorem inanis gloriae,
sed propter caritatem felicitatis aeternae; si pro
suis peccatis humilitatis et miserationis et orationis
sacrificium Deo suo vero immolare non neglegunt.
Tales Christianos imperatores dicimus esse felices 30
interim spe, postea re ipsa futuros, cum id quod
expectamus advenerit.

CAPUT XXV.

*De prosperitatibus, quas Constantino imperatori
Christiano Deus contulit.*

Nam bonus Deus, ne homines, qui eum crederent propter aeternam vitam colendum, has sublimitates et regna terrena existimarent posse neminem consequi, nisi daemonibus supplicet, quod hi spiritus in talibus multum valerent, Constantium imperatorem non supplicantem daemonibus, 10 sed ipsum verum Deum colentem tantis terrenis implevit muneribus, quanta optare nullus auderet; cui etiam condere civitatem Romano imperio sociam, velut ipsius Romae filiam, sed sine aliquo daemonum templo simulacroque concessit. Diu 15 imperavit, universum orbem Romanum unus Augustus tenuit et defendit; in administrandis et gerendis bellis victoriosissimus fuit, in tyrannis opprimendis per omnia prosperatus; grandaevus aegritudine et senectute defunctus est, filios imperantes 20 reliquit. Sed rursus ne imperator quisquam ideo Christianus esset, ut felicitatem Constantini mereatur, cum propter vitam aeternam quisque debeat esse Christianus: Jovianum multo citius quam Julianum abstulit; Gratianum ferro tyrannico permisit 25 interimi, longe quidem mitius quam magnum Pompejum colentem velut Romanos deos. Nam ille vindicari a Catone non potuit, quem civilis belli quodam modo heredem reliquerat; iste autem, quamvis piae animae solacia talia non requirant, 30 a Theodosio vindicatus est, quem regni participem fecerat, cum parvulum haberet, et fratrem, avidior fidae societatis quam nimiae potestatis.

CAPUT XXVI.

De fide et pietate Theodosii Augusti.

Unde et ille non solum vivo servavit quam debebat fidem, verum etiam post ejus mortem pulsum ab ejus interfector Maximo Valentinianum ejus parvulum fratrem in sui partes imperii tamquam Christianus excepit pupillum, paterno custodivit affectu, quem destitutum omnibus opibus nullo negotio posset auferre, si latius regnandi cupiditate magis quam beneficiandi caritate flagraret ; unde potius 10 eum servata ejus imperatoria dignitate susceptum ipsa humanitate et gratia consolatus est. Deinde cum Maximum terribilem faceret ille successus, hic in angustiis curarum suarum non est lapsus ad curiositates sacrilegas atque illicitas, sed ad Iohannem 15 in Aegypti eremo constitutum, quem Dei servum prophetandi spiritu praeditum fama crescente didicerat, misit atque ab eo nuntium victoriae certissimum accepit. Mox tyranni Maxim exstinctor Valentinianum puerum imperii sui partibus, unde fugatus fuerat, cum misericordissima 20 veneratione restituit, eoque sive per insidias sive quo alio pacto vel casu proxime extincto alium tyrannum Eugenium, qui in illius imperatoris locum non legitime fuerat subrogatus, accepto rursus prophetico responso fide certus oppressit, contra cuius robustissimum exercitum magis orando quam feriendo pugnavit. Milites nobis qui aderant rettulerunt extorta sibi esse de manibus quaecumque jaculabantur, cum a Theodosii partibus in adversarios vehemens ventus iret et non solum quaecumque in eos jaciebantur concitatissime raperet, verum etiam ipsorum tela in eorum corpora re-

torqueret Unde et poeta Claudianus, quamvis a Christi nomine alienus, in ejus tamen laudibus dixit :

O nimium Dilecte Deo, cui <fundit ab antris
5 Aeolus armatas hiemes, cui> militat aether,
Et conjurati veniunt ad classica venti !

Victor autem, sicut crediderat et praedixerat, Jovis simulacra, quae adversus eum fuerant nescio quibus ritibus velut consecrata et in Alpibus constituta, deposituit, eorumque fulmina, quod aurea fuissent, jocantibus (quod illa laetitia permittebat) cursoribus et se ab eis fulminari velle dicentibus hilariter benigneque donavit. Inimicorum suorum filios, quos, non ipsius jussu, belli abstulerat impetus, 15 etiam nondum Christianos ad ecclesiam confugientes, Christianos hac occasione fieri voluit et Christiana caritate dilexit, nec privavit rebus et auxit honoribus. In neminem post victoriam privatas iniuncticias valere permist. Bella civilia non sicut Cinna 20 et Marius et Sulla et alii tales nec finita finire voluerunt, sed magis doluit exorta quam cuiquam nocere voluit terminata. Inter haec omnia ex ipso initio imperii sui non quievit justissimis et misericordissimis legibus adversus impios laboranti eccl^{ae} 25 clesiae subvenire, quam Valens haereticus favens Arianis vehementer afflixerat; cujus ecclesiae se membrum esse magis quam in terris regnare gaudebat. Simulacra gentilium ubique evertenda praecepit, satis intellegens nec terrena munera in dae- 30 moniorum, sed in Dei veri esse posita potestate. Quid autem fuit ejus religiosa humilitate mirabilis, quando in Thessalonicensium gravissimum scelus, cui jam episcopis intercedentibus promiserat indulgentiam, tumultu quorundam, qui ei cohaerebant, 35 vindicare compulsus est et ecclesiastica coercitus disciplina sic egit paenitentiam, ut imperatoriam

celsitudinem pro illo populus orans magis fleret
videndo prostratam, quam peccando timeret ira-
tam? Haec ille secum et si qua similia, quae com-
memorare longum est, bona opera tulit ex isto
temporali vapore cuiuslibet culminis et sublimitatis 5
humanae; quorum operum merces est aeterna fe-
licitas, cuius dator est Deus solis veraciter piis.
Cetera vero vitae hujus vel fastigia vel subsidia,
sicut ipsum mundum lucem auras, terras aquas
fructus ipsiusque hominis animam corpus, sensus 10
mentem vitam, bonis malisque largitur; in quibus
est etiam quaelibet imperii magnitudo, quam pro
temporum gubernatione dispensat.

Proinde jam etiam illis respondendum esse vi-
deo, qui manifestissimis documentis, quibus osten- 15
ditur, quod ad ista temporalia, quae sola stulti
habere concupiscunt, nihil deorum falsorum nu-
merositas proposit, confutati atque convicti conantur
asserere non propter vitae praesentis utilitatem,
sed propter eam, quae post mortem futura est, 20
colendos deos. Nam istis, qui propter amicitias
mundi hujus volunt vana colere et non se per-
mitti puerilibus sensibus conqueruntur, his quinque
libris satis arbitror esse responsum. Quorum tres
priores cum edidisse et in multorum manibus 25
esse coepissent, audivi quosdam nescio quom ad-
versus eos respcionem scribendo praeparare.
Deinde ad me perlatum est, quod jam scripserint,
sed tempus quaerant, quo sine periculo possint
edere. Quos admoneo, non optent quod eis non 30
expedit. Facile est enim cuiquam videri respon-
disse, qui tacere noluerit. Aut quid est loquacius
vanitate? quae non ideo potest quod veritas, quia,
si voluerit, etiam plus potest clamare quam ve-
ritas. Sed considerent omnia diligenter, et si forte 35
sine studio partium judicantes talia esse perspe-

xerint, quae potius exagitari quam convelli possint garrulitate impudentissima et quasi satyrica vel mimica levitate, cohibeant suas nugas et potius a prudentibus emendari quam laudari ab in-
5 prudentibus eligant. Nam si non ad libertatem vera dicendi, sed ad licentiam maledicendi tempus exspectant, absit ut eis eveniat quod ait Tullius de quodam, qui peccandi licentia felix appellabatur: O miserum, cui peccare licebat! Unde
10 quisquis est, qui maledicendi licentia felicem se putat, multo erit felicior, si hoc illi omnino non liceat, cum possit deposita inanitate jactantiae etiam isto tempore tamquam studio consulendi quidquid voluerit contradicere et, quantum pos-
15 sunt, ab eis quos consultit amica disputatione honeste graviter libere quod oportet audire.

L I B E R V I .

PRAEFATIO.

Quinque superioribus libris satis mihi adversus
20 eos videor disputasse, qui multos deos et falsos,
quos esse inutilia simulacra vel immundos spiritus et perniciosa daemonia vel certe creaturas, non creatorem veritas Christiana convincit, propter vi-
tae hujus mortalis rerumque terrenarum utilitatem
25 eo ritu ac servitute, quae Graece λατρεία dicitur et uni vero Deo debetur, venerandos et colendos putant. Et nimiae quidem stultitiae vel pertina-
ciae nec istos quinque nec ullos alios quanticum-
que numeri libros satis esse posse quis nesciat?
30 quando ea putatur gloria vanitatis, nullis cedere viribus veritatis, in perniciem utique ejus, cui vi-

tium tam immane dominatur. Nam et contra omnem curantis industriam non malo medici, sed aegroti insanabilis morbus invictus est. Hi vero, qui ea quae legunt vel sine ulla vel non cum magna ac nimia veteris erroris obstinatione intellecta et considerata perpendunt, facilius nos isto numero terminatorum quinque voluminum plus, quam questionis ipsius necessitas postulabat, quam minus disseruisse judicabunt, totamque invidiam quam Christianae religioni de hujus vitae cladibus 10 terrenarumque contritione ac mutatione rerum imperiti facere conantur, non solum dissimulantibus, sed contra suam conscientiam etiam faventibus doctis, quos impietas vesana possedit, omnino esse inanem rectae cogitationis atque ratio- 15 nis plenamque levissimae temeritatis et pernicio- sissimae animositatis dubitare non poterunt. 5

CAPUT I.

De his, qui dicunt deos a se non propter praesentem vitam coli, sed propter aeternam. 20

Nunc ergo quoniam deinceps, ut promissus ordo expetit, etiam hi refellendi et docendi sunt, qui non propter istam vitam, sed propter illam, quae post mortem futura est, deos gentium, quos Christiana religio destruit, colendos esse contendunt: 25 placet a veridico oraculo sancti psalmi sumere exordium disputationis meae; *Beatus, cuius est Dominus Deus spes ipsius et non respexit in vanitates et insanias mendaces.* Verum tamen in omnibus vanitatibus insanisque mendacibus longe to- 30 lerabilius philosophi audiendi sunt, quibus displi- cuerunt istae opiniones erroresque populorum, qui

populi constituerunt simulacra numinibus multaque
de his, quos deos immortales vocant, falsa atque
indigna sive finixerunt sive facta crediderunt et cre-
dita eorum cultui sacrorumque ritibus miscuerunt.
5 Cum his hominibus, qui, etsi non libere praedi-
cando, saltem utcumque in disputationibus mus-
sitando, talia se improbare testati sunt, non usque
adeo inconvenienter quaestio ista tractatur: utrum
non unum Deum, qui fecit omnem spiritalem cor-
10 poralemque creaturam, propter vitam, quae post
mortem futura est, coli oporteat, sed multos deos,
quos ab illo uno factos et sublimiter collocatos
quidam eorundem philosophorum ceteris excellen-
tiores nobilioresque senserunt.
15 Ceterum quis ferat dici atque contendi deos
illos, quorum in quarto libro quosdam commemo-
ravi, quibus singulis singula rerum exiguarum dis-
tribuuntur officia, vitam aeternam cuiquam praes-
tare? An vero peritissimi illi et acutissimi viri, qui
20 se pro magno beneficio conscripta docuisse glori-
antur, ut sciretur quare cuique deo supplicandum
esset, quid a quoque esset petendum, ne absur-
ditate turpissima, qualis joculariter in mimo fieri
solet, peteretur a Libero aqua, a Lymphis vinum,
2 auctores erunt cuiquam hominum diis immortalibus
supplicanti, ut, cum a Lymphis petierit vinum eique
responderint: Nos aquam habemus, hoc a Libero
pete, possit recte dicere: Si vinum non habetis,
saltem date mihi vitam aeternam? Quid hac ab-
30 surditate monstrosius? Nonne illae cachinnantes
(solent enim esse ad risum faciles), si non affec-
tent fallere ut daemones, supplici respondebunt:
O homo, putasne in potestate nos habere vitam,
quas audis non habere vel vitem? Impudentissimae
35 igitur stultitiae est vitam aeternam a talibus diis

petere vel sperare, qui vitae hujus aerumnosissimae atque brevissimae et si qua ad eam pertinent adminiculandam atque fulciendam ita singulas particulas tueri asseruntur, ut, si id, quod sub alterius tutela ac potestate est, petatur ab altero, 5 tam sit inconveniens et absurdum, ut mimicae scurilitati videatur esse simillimum. Quod cum fit ab scientibus mimis, digne ridentur in theatro; cum vero a nescientibus stultis, dignius iridentur in mundo. Cui ergo deo vel deae propter quid sup- 10 plicaretur, quantum ad illos deos attinet quos instituerunt civitates, a doctis sollerter inventum memoriaeque mandatum est; quid a Libero, verbi gratia, quid a Lymphis, quid a Vulcano ac sic a ceteris, quos partim commemoravi in quarto libro, 15 partim praetereundos putavi. Porro si a Cerere vinum, a Libero panem, a Vulcano aquam, a Lymphis ignem petere erroris est: quanto majoris deliramenti esse intellegi debet, si cuiquam istorum pro vita supplicetur aeterna ! 20

Quam ob rem si, cum de regno terreno quereremus, quosnam illud deos vel deas hominibus credendum esset posse conferre, discussis omnibus longe alienum a veritate monstratum est a quoquam 25 istorum multorum numinum atque falsorum saltem regna terrena existimare constitui: nonne insanissimae impietatis est, si aeterna vita, quae terrenis omnibus regnis sine ulla dubitatione vel comparatione praeferenda est, ab istorum quoquam dari cuiquam posse credatur ? Neque enim propter 30 alii tales vel terrenum regnum dare non posse visi sunt, quia illi magni et excelsi sunt, hoc quiddam parvum et abjectum, quod non dignarentur in tanta sublimitate curare; sed quantumlibet consideratione fragilitatis humanae caducos apices terreni regni merito quisque contemnat,

illi dii tales apparuerunt, ut indignissimi viderentur, quibus danda atque servanda deberent vel ista committi. Ac per hoc, si (ut superiora proximis duobus libris pertractata docuerunt) nullus deus
5 ex illa turba vel quasi plebeiorum vel quasi procerum idoneus est regna mortalia mortalibus dare, quanto minus potest immortales ex mortalibus facere!

Huc accedit, quia, si jam cum illi agimus, qui
10 non propter istam, sed propter vitam quae post mortem futura est existimant colendos deos, jam nec propter illa saltem, quae deorum talium potestati tamquam dispertita et propria non ratione veritatis, sed vanitatis opinione tribuuntur, omnino
15 colendi sunt, sicut credunt hi, qui cultum eorum vitae hujus mortalis utilitatibus necessarium esse contendunt; contra quos jam quinque praecedentibus voluminibus satis, quantum potui, disputavi. Quae cum ita sint, si eorum, qui colerent deam
20 Juventatem, aetas ipsa floreret insignius, contemtores autem ejus vel intra annos occumberent juventutis, vel in ea tamquam senili torpore frigescerent; si malas cultorum sourum speciosius et festivius Fortuna barbata vestiret, a quibus au-
25 tem sperneretur, glabros aut male barbatos videremus: etiam sic rectissime diceremus huc usque istas deas singulas posse, suis officiis quodam modo limitatas, ac per hoc nec a Juventate oportere peti vitam aeternam, quae non daret barbam, nec a
30 Fortuna barbata boni aliquid post hanc vitam esse sperandum, cujus in hac vita potestas nulla esset, ut eandem saltem aetatem, quae barba induitur, ipsa praestaret. Nunc vero cum earum cultus nec propter ista ipsa, quae putant eis subdita, sit ne-
35 cessarius, quia et multi colentes juventatem deam minime in illa aetate viguerunt, et multi non eam

colentes gaudent robore juventutis, itemque multi Fortunae barbatae supplices ad nullam vel deformem barbam pervenire potuerunt, et si qui eam pro barba impetranda venerantur, a barbatis ejus contemptoribus irridentur: itane desipit cor humanum, ut, quorum deorum cultum propter ista ipsa temporalia et cito praetereuntia munera, quibus singulis singuli praeesse perhibentur, inanem ludibriosumque cognoscit, propter vitam aeternam credat esse fructuosum? Hanc dare illos posse 10 nec hi dicere ausi sunt, qui eis, ut ab insipientibus populis colerentur, ista opera temporalia, quoniam nimis muitos putarunt, ne quisquam eorum sederet otiosus, minutatim divisa tribuerunt.

CAPUT XII.

15

*Quod gentilium deorum vanitate detecta
nequeat dubitari aeternam eos vitam nemini posse
praestare, qui nec ipsam adjuvent temporalem.*

Nunc propter tres theologias, quas Graeci dicunt mythicen, physicen, politicen, Latine autem dici possunt fabulosa, naturalis, civilis, quod neque de fabulosa, quam et ipsi deorum multorum falorumque cultores liberrime reprehenderunt, neque de civili, cuius illa pars esse convincitur ejusque et ista simillima vel etiam deterior invenitur, spe- 25 randa est aeterna vita, si cui satis non sunt quae in hoc volumine dicta sunt, adjungat etiam illa quae in superioribus libris et maxime quarto de felicitatis datore Deo plurima disputata sunt. Nam cui nisi uni felicitati propter aeternam vitam consecrandi homines essent, si dea felicitas esset? Quia vero non dea, sed munus est dei: cui deo nisi datori felicitatis consecrandi sumus, qui aeternam vitam, ubi vera est et plena felicitas, pia

caritate diligimus? Non autem esse datorem felicitatis quemquam istorum deorum, qui tanta turpitudine coluntur et, nisi ita colantur, multo turpius irascuntur atque ob hoc se spiritus immundisimos confitentur, puto ex his, quae dicta sunt, neminem dubitare oportere. Porro qui non dat felicitatem, vitam quo modo posset dare aeternam? Eam quippe vitam aeternam dicimus, ubi est sine fine felicitas. Nam si anima in poenis vivit aeternis, quibus et ipsi spiritus cruciabuntur immundi, mors est illa potius aeterna quam vita. Nulla quippe major et pejor est mors, quam ubi non moritur mors. Sed quod animae natura, per id quod immortalis creata est, sine qualicumque vita esse non potest, summa mors ejus est alienatio a vita Dei in aeternitate supplicii. Vitam igitur aeternam, id est sine ullo fine felicem, solus ille dat, qui dat veram felicitatem. Quam quoniam illi, quos colit theologia ista civilis, dare non posse convicti sunt: non solum propter ista temporalia atque terrena, quod superioribus quinque libris ostendimus, sed multo magis propter vitam aeternam quae post mortem futura est, quod isto uno etiam illis cooperantibus egimus, colendi non sunt. Sed quoniam veternosae consuetudinis vis nimis in alto radices habet, si cui de ista civili theologia responda atque vitanda parum videor disputasse, in aliud volumen, quod huic opitulante Deo conjungendum est, animum intendat.

L I B E R X.

30

CAPUT V.

De sacrificiis, quae Deus non requirit, sed ad significationem eorum offerri voluit, quae requirit.

Quis autem ita desipiat ut existimet aliquibus usibus Dei esse necessaria, quae in sacrificiis of-

feruntur? Quod cum multis locis divina scriptura testetur, ne longum faciamus, breve illud de psalmo commemorare sufficerit: *Dixi Domino, Deus meus es tu quoniam bonorum meorum non eges.* Non solum igitur pecore vel qualibet alia re corruptibili atque terrena, sed ne ipsa quidem justitia hominis Deus egere credendus est totumque quod recte colitur Deus homini prodesse non Deo. Neque enim fonti se quisquam dixerit consuluisse, si liberit; aut luci, si viderit. Nec quod ab antiquis patribus alia sacrificia facta sunt in victimis pecorum, quae nunc Dei populus legit, non facit, aliud intellegendum est, nisi rebus illis eas res fuisse significatas, quae aguntur in nobis, ad hoc ut inhaeremus Deo et ad eundem finem proximo consulamus. Sacrificium ergo visible invisibilis sacrificii sacramentum, id est sacrum signum est. Unde ille paenitens apud prophetam vel ipse propheta quaerens Deum peccatis suis habere propitium: *Si voluisses, inquit, sacrificium, dedissem utique; holocaustis non delectaberis.* *Sacrificium Deo spiritus contritus: cor contribulatum et humiliatum Deus non spernet.* Intueamur quem ad modum, ubi Deum dixit nolle sacrificium, ibi Deum ostendit velle sacrificium. Non vult ergo sacrificium trucidati pecoris, sed vult sacrificium contriti cordis. Illo igitur quod eum nolle dicit, hoc significatur, quod eum velle subjicit. Sic itaque illa Deum nolle dixit, quo modo ab stultis ea velle creditur, velut suae gratia voluptatis. Nam si ea sacrificia quae vult (quorum hoc unum est: cor contritum et humiliatum dolore paenitendi) nollet eis sacrificiis significari, quae velut sibi delectabilia desiderare putatus est: non utique de his offerendis in lege vetere praecepsisset. Et ideo mutanda erant opportuno certoque iam tem-

pore, ne ipsi Deo desiderabilia vel certe in nobis acceptabilia, ac non potius quae his significata sunt crederentur. Hinc et alio loco psalmi alterius: *Si esuriero, inquit, non dicam tibi; meus est enim orbis terrae et plenitudo ejus. Numquid manducabo carnes taurorum aut sanguinem hircorum potabo?* Tamquam diceret: Utique si mihi essent necessaria, non a te peterem, quae habeo in potestate. Deinde subjungens quid illa significant: *Immola, inquit, Deo sacrificium laudis et redde Altissimo vota tua et invoca me in die tribulationis, et eripiam te et magnificabis me.* Item apud alium prophetam: *In quo, inquit, apprehendam Dominum, assumam Deum meum excelsum? Si apprehendam illum in holocaustis, in vitulis anniculis? Si acceptaverit Dominus in milibus arietum aut in denis milibus hircorum pinguium? Si annuntiatum est tibi, homo, bonum? Aut quid Dominus exquirat a te nisi facere judicium et diligere misericordiam et paratum esse ire cum Domino Deo tuo?* Et in hujus prophetae verbis utrumque distinctum est satisque declaratum illa sacrificia per se ipsa non requirere Deum, quibus significantur haec sacrificia, quae requirit Deus. In epistula, quae inscribitur ad Hebraeos: *Bene facere, inquit, et communicatores esse nolite oblivisci; talibus enim sacrificiis placetur Deo.* Ac per hoc ubi scriptum est: *Misericordiam volo quam sacrificium nihil aliud quam sacrificium sacrificio praelatum oportet intellegi; quonia[m] illud, quod ab omnibus appellatur sacrificium, signum est veri sacrificii.* Porro autem misericordia verum sacrificium est; unde dictum est, quod paulo ante commemoravi: *Talibus enim sacrificiis placetur Deo. Quaecumque igitur in ministerio tabernaculi sive templi multis modis de sacrificiis leguntur divinitus esse preaecepta, ad dilectionem Dei et proximi signi-*

ficando referuntur. *In his enim duobus p̄aeceptis,*
ut scriptum est, *tota lex pendet et prophetae.*

CAPUT VI.

De vero perfectoque sacrificio.

Proinde verum sacrificium est omne opus, quod 5
agitur, ut sancta societas inhaereamus Deo, re-
latum scilicet ad illum finem boni, quo veraciter
beati esse possimus. Unde et ipsa misericordia,
qua homini subvenitur, si non propter Deum fit,
non est sacrificium. Etsi enim ab homine fit vel 10
offertur, tamen sacrificium res divina est, ita ut
hoc quoque vocabulo id Latini veteres appella-
verint. Unde ipse homo Dei nomine consecratus
et Deo devotus, in quantum mundo moritur ut Deo
vivat, sacrificium est. Nam et hoc ad misericor- 15
diam pertinet, quam quisque in se ipsum facit.
Propterea scriptum est: *Miserere animae tuae*
placens Deo. Corpus etiam nostrum cum tempe-
rantia castigamus, si hoc, quem ad modum de-
bemus, propter Deum facimus, ut non exhibeamus 20
membra nostra arma iniquitatis peccato, sed arma
justitiae Deo, sacrificium est. Ad quod exhortans
apostolus ait: *Obsecro itaque vos, fratres, per mi-*
sericordiam Dei, ut exhibeatis corpora vestra ho-
stiam vivam, sanctam, Deo placentem, rationabile 25
obsequium vestrum. Si ergo corpus, quo inferiore
tamquam famulo vel tamquam instrumento utitur
anima, cum ejus bonus et rectus usus ad Deum
refertur, sacrificium est: quanto magis anima ipsa
cum se refert ad Deum, ut igne amoris ejus ac- 30
censa formam concupiscentiae saecularis amittat
eique tamquam incommutabili formae subdita re-
formetur, hinc ei placens, quod ex ejus pulchritu-
dine acceperit, fit sacrificium! Quod idem apo-

stolus consequenter adjungens: *Et nolite, inquit, conformari huic saeculo; sed reformamini in novitate mentis vestrae ad probandum vos quae sit voluntas Dei, quod bonum et bene placitum et perfectum.* Cum igitur vera sacrificia opera sint misericordiae sive in nos ipsos sive in proximos, quae referuntur ad Deum; opera vero misericordiae non ob aliud fiant, nisi ut a miseria libemur ac per hoc ut beati simus (quod non fit nisi bono illo, de quo dictum est: *Mihi autem adhaerere Deo bonum est*): profecto efficitur, ut tota ipsa redempta civitas, hoc est congregatio societasque sanctorum, universale sacrificium offeratur Deo per sacerdotem magnum, qui etiam se ipsum obtulit in passione pro nobis, ut tanti capitibus corpus essemus, secundum formam servi. Hanc enim obtulit, in hac oblatu[m] est, quia secundum hanc mediator est, in hac sacerdos, in hac sacrificium est. Cum itaque nos hortatus esset apostolus, ut exhibeamus corpora nostra hostiam vivam, sanctam, Deo placentem, rationabile obsequium nostrum, et non conformemur huic saeculo, sed reformemur in novitate mentis nostrae: ad probandum quae sit voluntas Dei, quod bonum et bene placitum et perfectum, quod totum sacrificium nos ipsi sumus: *Dico enim, inquit, per gratiam Dei, quae data est mihi, omnibus, qui sunt in vobis, non plus sapere, quam oportet sapere, sed sapere ad temperantiam; sicut unicuique Deus partitus est mensuram fidei.* Sicut enim in uno corpore multa membra habemus, omnia autem membra non eosdem actus habent: ita multi unum corpus sumus in Christo; singuli autem alter alterius membra, habentes dona diversa secundum gratiam, quae data est nobis. Hoc est sacrificium Christianorum: multi unum corpus in Christo.

Quod etiam sacramento altaris fidelibus noto frequentat ecclesia, ubi ei demonstratur, quod in ea re, quam offert, ipsa offeratur.

CAPUT XIII.

*De invisibili Deo, qui se visibilem saepe
praestiterit, non secundum quod est, sed secundum
quod poterant ferre cernentes.* 5

Nec movere debet, quod, cum sit invisibilis, saepe visibiliter patribus apparuisse memoratur. Sicut enim sonus, quo auditur sententia in silentio 10 intellegentiae constituta, non est hoc quod ipsa: ita et species, qua visus est Deus in natura invisibili constitutus, non erat quod ipse. Verum tamen ipse in eadem specie corporali videbatur, sicut illa sententia ipsa in sono vocis auditur; nec illi 15 ignorabant invisibilem Deum in specie corporali, quod ipse non erat, se videre. Nam et loquebatur cum loquente Moyses et ei tamen dicebat: *Si inveni gratiam ante te, ostende mihi temet ipsum,* scienter ut videam te. Cum igitur oporteret Dei le- 20 gem in edictis angelorum terribiliter dari, non uni homini paucisve sapientibus, sed universae genti et populo ingenti: coram eodem populo magna facta sunt in monte, ubi lex per unum dabatur, conspiciente multitudine metuenda et tre- 25 menda quae fiebant. Non enim populus Israel sic Moysi credidit, quem ad modum suo Lycurgo Lacedaemonii, quod a Jove seu Apolline leges, quas condidit, accepisset. Cum enim lex dabatur populo, qua coli unus jubebatur Deus, in con- 30 spectu ipsius populi, quantum sufficere divina providentia judicabat, mirabilibus rerum signis et motibus apparebat ad eandem legem dandam creatori servire creaturam.

CAPUT XIV.

*De uno Deo colendo non solum propter aeterna,
sed etiam propter temporalia beneficia, quia uni-
versa in ipsius providentiae potestate consistunt.*

5 Sicut autem unius hominis, ita humani generis, quod ad Dei populum pertinet, recta eruditio per quosdam articulos temporum tamquam aetatum profecit accessibus, ut a temporalibus ad aeterna capienda et a visibilibus ad invisibilia surgeretur; 10 ita sane ut etiam illo tempore, quo visibia promittebantur divinitus praemia, unus tamen colendus commendaretur Deus, ne mens humana vel pro ipsis terrenis vitae transitoriae beneficiis cuiquam nisi vero animae creatori et domino subderetur. 15 Omnia quippe, quae praestare hominibus vel angeli vel homines possunt, in unius esse Omnipotentis potestate quisquis diffitetur, insanit. De providentia certe Plotinus Platonicus disputat eamque a summo Deo, cuius est intellegibilis atque ineffabilis pul- 20 chritudo, usque ad haec terrena et ima pertingere flosculorum atque foliorum pulchritudine comprobatur; quae omnia quasi abjecta et velocissime perreuntia decentissimos formarum suarum numeros habere non posse confirmat, nisi inde formentur, 25 ubi forma intellegibilis et incommutabilis simul habens omnia perseverat. Hoc Dominus Jesus ibi ostendit ubi ait: *Considerate lilia agri, non labo- rant neque nent. Dico autem vobis, quia nec Salomon in tota gloria sua sic amictus est, sicut* 30 *unum ex eis. Quod si faenum agri, quod hodie est et cras in clibanum mittitur, Deus sic vestit: quanto magis vos, modicae fidei?* Optime igitur anima humana adhuc terrenis desideriis infirma

ea ipsa, quae temporaliter exoptat bona infima
atque terrena vitae huic transitoriae necessaria et
prae illius vitae sempiternis beneficiis contemnenda,
non tamen nisi ab uno Deo exspectare consuescit,
ut ab illius cultu etiam in istorum desiderio non 5
recedat, ad quem contemptu eorum et ab eis aver-
sione perveniat.

L I B E R X I .

CAPUT I.

*De ea parte operis, qua duarum civitatum, 10
id est caelestis atque terrenae, initia et fines in-
cipient demonstrari.*

Civitatem Dei dicimus, cuius ea scriptura testis
est, quae non fortuitis motibus animorum, sed plane
summae dispositione providentiae super omnes om- 15
nium gentium litteras omnia sibi genera ingeniorum
humanorum divina excellens auctoritate sub-
jecit. Ibi quippe scriptum est: *Gloriosa dicta sunt
de te, civitas Dei;* et in alio psalmo legitur: *Magnus Dominus et laudabilis nimis in civitate Dei 20
nostri, in monte sancto ejus, dilatans exultationes
universae terrae;* et paulo post in eodem psalmo:
*Sicut audivimus, ita et vidimus, in civitate domini
virtutum, in civitate Dei nostri; Deus fundavit
eam in aeternum;* item in alio: *Fluminis impetus 25
laetificat civitatem Dei, sanctificavit tabernaculum
suum Altissimus;* *Deus in medio ejus non commo-
vebitur.* His atque hujus modi testimoniis, quae
omnia commemorare nimis longum est, didicimus
esse quandam civitatem Dei, cuius cives esse 30
concupiscimus illo amore, quem nobis illius con-
ditor inspiravit. Huic conditori sanctae civitatis cives

terrenae civitatis deos suos praferunt ignorantes
eum esse Deum deorum, non deorum falsorum,
hoc est impiorum et superborum, qui ejus in-
commutabili omnibusque communi luce privati et
5 ob hoc ad quandam egenam potestatem redacti
suas quodam modo privatas potentias consestan-
tur honoresque divinos a deceptis subditis quaer-
runt; sed deorum piorum atque sanctorum, qui
potius se ipsos uni subdere quam multos sibi, po-
10 tiusque Deum colere quam pro Deo coli dele-
ctantur. Sed hujus sanctae civitatis inimicis decem
superioribus libris, quantum potuimus, domino et
rege nostro adjuvante respondimus. Nunc quid a
me jam exspectetur agnoscens meique non imme-
15 mor debiti de duarum civitatum, terrenae scilicet
et caelestis, quas in hoc interim saeculo perplexas
quodam modo diximus invicemque permixtas,
exortu et excursu et debitibus finibus, quantum va-
luero, disputare ejus ipsius domini et regis nostri
20 ubique opitulatione fretus aggrediar, primumque
dicam, quem ad modum exordia duarum istarum
civitatum in angelorum diversitate praecesserint.

CAPUT III.

25 *De auctoritate canonicae scripturae divino spiritu
conditae.*

Hic prius per prophetas, deinde per se ipsum,
postea per apostolos, quantum satis esse judicavit,
locutus etiam scripturam condidit, quae canonica
nominatur, eminentissimae auctoritatis, cui fidem
30 habemus de his rebus, quas ignorare non expedit
nec per nos ipsos nosse idonei sumus. Nam si ea
sciri possunt testibus nobis, quae remota non sunt

a sensibus nostris sive interioribus sive etiam exterioribus (unde et praesentia nuncupantur, quod ita ea dicimus esse p[re]sensibus, sicut p[re]sens oculis quae p[ro]prio sunt oculis): profecto ea, quae remota sunt a sensibus nostris, quoniam nostro testimonio scire non possumus, de his alios testes requirimus eisque credimus, a quorum sensibus remota esse vel fuisse non credimus. Sicut ergo de visibilibus, quae non vidimus, eis credimus, qui viderunt, atque ita de ceteris, quae ad suum quem- 10 que sensum corporis pertinent: ita de his, quae animo ac mente sentiuntur (quia et ipse rectissime dicitur sensus, unde et sententia vocabulum accepit), hoc est de invisibilibus quae a nostro sensu interiore remota sunt, his nos oportet cre- 15 dere, qui hae in illo incorporeo lumine disposita didicerunt vel manentia contuentur.

CAPUT XVIII.

De pulchritudine universitatis, quae per ordinationem Dei etiam ex contrariorum fit oppositione luculentior.

Neque enim Deus ullum, non dico angelorum, sed vel hominum crearet, quem malum futurum esse praescisset, nisi pariter nosset quibus eos bonorum usibus commodaret atque ita ordinem sae- 25 culorum tamquam pulcherrimum carmen etiam ex quibusdam quasi antithetis honestaret. Antitheta enim quae appellantur in ornamentis elocutionis sunt decentissima, quae Latine ut appellantur opposita, vel, quod expressius dicitur, contraposita. 30 Non est apud nos hujus vocabuli consuetudo, cum tamen eisdem ornamentis locutionis etiam sermo

Latinus utatur, immo linguae omnium gentium. His antithetis et Paulus apostolus in secunda ad Corinthios epistula illum locum suaviter explicat, ubi dicit: *Per arma justitiae dextra et sinistra: per gloriam et ignobilitatem, per infamiam et bonam famam; ut seductores et veraces, ut qui ignoramus et cognoscimus; quasi morientes, et ecce vivimus, ut coerciti et non mortificati; ut tristes, semper autem gaudentes; sicut egeni, multos au-*tem ditantes; *tamquam nihil habentes et omnia possidentes.* Sicut ergo ista contraria contrariis opposita sermonis pulchritudinem reddunt: ita quadam non verborum, sed rerum eloquentia contrariorum oppositione saeculi pulchritudo componitur. Aperi-tissime hoc positum est in libro ecclesiastico isto modo: *Contra malum bonum est et contra mortem vita; sic contra pium peccator. Et sic intuere in omnia opera Altissima, bina bina, unum contra unum.*

L I B E R X I V.

20

CAPUT IV.

Quid sit secundum hominem, quid autem secundum Dei vivere.

Cum ergo vivit homo secundum hominem, non secundum Deum, similis est diabolo; quia nec angelo secundum angelum, sed secundum Deum vivendum fuit, ut staret in veritate et veritatem de illius, non de suo mendacium loqueretur. Nam et de homine alio loco idem apostolus ait: *Si autem veritas Dei in meo mendacio abundavit.* Nostrum dixit mendacium, veritatem Dei. Cum itaque vivit homo secundum veritatem, non vivit secundum

se ipsum, sed secundum Deum. Deus est enim qui dixit: *Ego sum veritas.* Cum vero vivit secundum se ipsum, hoc est secundum hominem, non secundum Deum, profecto secundum mendacium vivit; non quia homo ipse mendacium est, cum sit ejus auctor et creator Deus, qui non est utique auctor creatorque mendacii, sed quia homo ita factus est rectus, ut non secundum se ipsum, sed secundum eum, a quo factus est, viveret, id est illius potius quam suam faceret voluntatem: 10 non ita vivere, quem ad modum est factus ut viveret, hoc est mendacium. Beatus quippe vult esse etiam non sic vivendo ut possit esse. Quid est ista voluntate mendacius? Unde non frustra dici potest omne peccatum esse mendacium. Non 15 enim fit peccatum nisi ea voluntate, qua volumus ut bene sit nobis vel nolumus ut male sit nobis. Ergo mendacium est, quod, cum fiat ut bene sit nobis, hinc potius male est nobis, vel cum fiat, ut melius sit nobis, hinc potius pejus est nobis. 20 Unde hoc, nisi quia de Deo potest bene esse homini, quem delinquendo deserit, non de se ipso, secundum quem vivendo delinquit?

Quod itaque diximus, hinc exstisset duas civitates diversas inter se atque contrarias, quod alii 25 secundum carnem, alii secundum spiritum vivebant: potest etiam isto modo dici quod alii secundum hominem, alii secundum Deum vivant. Apertissime quippe Paulus ad Corinthios dicit: *Cum enim sint inter vos aemulatio et contentio, nonne carnales estis et secundum hominem ambulatis?* Quod ergo est ambulare secundum hominem, hoc est esse carnalem, quod a carne, id est a parte hominis, intellegitur homo. Eosdem 30 ipsos quippe dixit superius animales, quos postea 35 carnales, ita loquens: *Quis enim scit, inquit, ho-*

minum, quae sunt hominis, nisi spiritus hominis,
qui in ipso est? Sic et quae Dei sunt, nemo scit
nisi spiritus Dei. Nos autem, inquit, non spiritum
hujus mundi accepimus, sed spiritum qui ex Deo
est, ut sciamus quae a Deo donata sunt nobis;
quae et loquimur, non in sapientiae humanae do-
ctis verbis, sed doctis spiritu, spiritualibus spiritualia
comparantes. Animalis autem homo non percipit
quae sunt spiritus Dei; stultitia est enim illi. Talibus
igitur, id est animalibus, paulo post dicit: *Et ego,*
fratres, non potui loqui vobis quasi spiritualibus, sed
quasi carnalibus; et illud et hoc eodem loquendi
modo, id est a parte totum. Et ab anima namque
et a carne, quae sunt partes hominis, potest totum
significari, quod est homo; atque ita non est aliud
animalis homo, aliud carnis, sed idem ipsum est
utrumque, id est secundum hominem vivens homo;
sicut non aliud quam homines significantur, sive
ubi legitur: *Ex operibus legis non justificabitur*
omnis caro, sive quod scriptum est: *Septuaginta*
*quinque animae descenderunt cum Jacob in Aegy-
ptum.* Et ibi enim per omnem carnem omnis homo,
et ibi per septuaginta quinque animas septuaginta
quinque homines intelleguntur. Et quod dictum
est: *Non in sapientiae humanae doctis verbis,* po-
tuit dici: «*Non in sapientiae carnis*»; sicut quod
dictum est: *Secundum hominem ambulatis*, potuit
dici: «*Secundum carnem*». Magis autem hoc ap-
paruit in his quae subjunxit: *Cum enim quis dicat:*
Ego quidem sum Pauli, alias autem: Ego Apollo,
nonne homines estis? Quod dicebat: *Animales estis,*
et: *Carnales estis*, expressius dixit: *Homines estis*,
quod est: «*Secundum hominem vivitis, non se-
cundum Deum, secundum quem si viveretis, dii*
essetis.»

CAPUT XXVIII.

De qualitate duarum civitatum, terrenae atque caelestis.

Fecerunt itaque civitates duas amores duo,
terrenam scilicet amor sui usque ad contemptum 5
Dei, caelestem vero amor Dei usque ad contemp-
tum sui. Denique illa in se ipsa, haec in Domino
gloriatur. Illa enim quaerit ab hominibus gloriam;
huic autem Deus conscientiae testis maxima est
gloria. Illa in gloria sua exaltat caput suum; haec 10
dicit deo suo: *Gloria mea et exaltans caput neum.*
Illi in principibus ejus vel in eis quas subjugat
nationibus dominandi libido dominatur; in hac
serviunt invicem in caritate et praepositi consu-
lendo et subditi obtemperando. Illa in suis po- 15
tentibus diligit virtutem suam; haec dicit Deo suo:
Diligam te, Domine, virtus mea. Ideoque in illa
sapientes ejus secundum hominem viventes aut
corporis aut animi sui bona aut utriusque sectati
sunt, aut qui potuerunt cognoscere Deum, non 20
ut Deum honorvaerunt aut gratias egerunt, sed
evanuerunt in cogitationibus suis, et obscuratum
est insipiens cor eorum; dicentes se esse sapientes
(id est dominante sibi superbia in sua sapientia
sese extollentes) *stulti facti sunt et immutaverunt* 25
gloriam incorruptibilis Dei in similitudinem ima-
ginis corruptibilis hominis et volucrum et qua-
drupedum et serpentium (ad hujuscmodi enim
simulacra adoranda vel duces populorum vel se-
ctatores fuerunt), et coluerunt atque servierunt crea- 30
turae potius quam Creatori, qui est benedictus in
saecula; in hac autem nulla est hominis sapientia
nisi pietas, qua recte colitur verus Deus, id ex-

spectans praemium in societate sanctorum non solum hominum, verum etiam angelorum, *ut sit Deus omnia in omnibus.*

L I B E R X V .

5

C A P U T I .

De duobus ordinibus generationis humanae in diversos fines ab initio procurentis.

De felicitate paradisi vel de ipso paradiſo et de vita ibi primorum hominum eorumque peccato atque supplicio multi multa senserunt, multa dixerunt, multa litteris mandaverunt. Nos quoque secundum scripturas sanctas vel quod in eis legimus vel quod ex eis intellegere potuimus earum congruentes auctoritati de his rebus in superioribus libris diximus. Enucleatius autem si ista quaerantur, multiplices atque multimodas pariunt disputationes, quae pluribus intexendae sint voluminibus, quam hoc opus tempusque depositit, quod non ita largum habemus, ut in omnibus, quae possunt requirere otiosi et scrupulosi, paratiores ad interrogandum quam capaciōres ad intellegendum, nos oporteat immorari. Arbitror tamen satis nos jam fecisse magnis et difficillimis quaestionibus de initio vel mundi vel animae vel ipsius generis humani, quod in duo genera distribuimus, unum eorum, qui secundum hominem, alterum eorum, qui secundum Deum vivunt; quas etiam mystice appellamus civitates duas, hoc est duas societas hominum, quarum est una quae praedestinata est in aeternum regnare cum Deo, altera aeternum supplicium subire cum diabolo. Sed iste finis est

earum, de quo post loquendum est. Nunc autem quoniam de exortu earum sive in angelis, quorum numerus ignoratur a nobis, sive in duobus primis hominibus satis dictum est, jam mihi videtur earum aggrediendus excursus, ex quo illi duo generare 5 coeperunt, donec homines generare cessabunt. Hoc enim universum tempus sive saeculum, in quo cedunt morientes succeduntque nascentes, istarum duarum civitatum, de quibus disputamus, excursus est.

Natus est igitur prior Cain ex illis duobus generis humani parentibus, pertinens ad hominum civitatem, posterior Abel, ad civitatem Dei. Sicut enim in uno homine, quod dixit apostolus, experimur, quia *non primum quod spiritale est, sed, quod animale, postea spiritale* (unde unusquisque, 15 quoniam ex damnata propagine exoritur, primo sit necesse est ex Adam malus atque carnalis; quod si in Christum renascendo profecerit, post erit bonus et spiritualis): sic in universo genere humano, cum primum duae istae coeperunt nascendo atque moriendo procurrere civitates, prior est natus civis hujus saeculi, posterius autem isto peregrinus in saeculo et pertinens ad civitatem Dei, gratia praedestinatus gratia electus, gratia peregrinus deorsum gratia civis sursum. Nam quantum ad ipsum attinet, ex eadem massa oritur, quae originaliter est tota damnata; sed tamquam figulus Deus (hanc enim similitudinem non impudenter, sed prudenter introducit apostolus) ex eadem massa fecit aliud vas in honorem, aliud 30 in contumeliam. Prius autem factum est vas in contumeliam, post vero alterum in honorem, quia et in ipso uno, sicut jam dixi, homine prius est reprobum, unde necesse est incipiamus ut ubi non est necesse ut remaneamus, posterius vero 35 probum, quo proficientes veniamus et quo per-

venientes maneamus. Proinde non quidem omnis homo malus erit bonus, nemo tamen erit bonus qui non erat malus; sed quanto quisque citius mutatur in melius, hoc in se facit nominari, quod 5 apprehendit, celerius et posteriore cooperit vocabulum prius. Scriptum est itaque de Cain, quod condiderit civitatem; Abel autem tamquam peregrinus non condidit. Superna est enim sanctorum civitas, quamvis hic pariat cives in quibus pere- 10 grinatur, donec regni ejus tempus adveniat, cum congregatura est omnes in suis corporibus resurgentes, quando eis promissum dabitur regnum, ubi cum suo principe rege saeculorum sine ullo temporis fine regnabunt.

15

CAPUT IV.

De terrenae civitatis vel concertatione vel pace.

Terrena porro civitas, quae sempiterna non erit (neque enim, cum extremo supplicio damnata fuerit, jam civitas erit), hic habet bonum suum, 20 cuius societate laetatur, qualis esse de talibus laetitia rebus potest. Et quoniam non est tale bonum, ut nullas angustias faciat amatoribus suis, ideo civitas ista adversus se ipsam plerumque dividitur litigando, bellando atque pugnando et 25 aut mortiferas aut certe mortales victorias requirendo. Nam ex quacumque sui parte adversus alteram sui partem bellando surrexerit, quaerit esse victrix gentium, cum sit captiva viitorum; et si quidem, cum vicerit, superbius extollitur, etiam 30 mortifera; si vero condicionem cogitans casusque communes magis quae accidere possunt adversis angitur, quam eis quae provenerunt secundis rebus

inflatur, tantummodo mortalis est ista victoria. Neque enim semper dominari poterit permanendo eis, quos potuerit subjugare vincendo. Non autem recte dicitur ea bona non esse, quae concupiscit haec civitas quando est et ipsa in suo humano 5 genere melior. Concupiscit enim terrenam quan-dam pro rebus infimis pacem; ad eam namque desiderat peruenire bellando; quoniam si vicerit et qui resistat non fuerit, pax erit, quam non habebant partes in vicem adversantes et pro his 10 rebus, quas simul habere non poterant, infelici egestate certantes. Hanc pacem requirunt labo-riosa bella, hanc adipiscitur quae putatur gloriosa victoria. Quando autem vincunt qui causa justiore pugnabant, quis dubitet gratulandam esse victo- 15 riam et provenisse optabilem pacem? Haec bona sunt et sine dubio Dei dona sunt. Sed si neglectis melioribus, quae ad supernam pertinent civitatem, ubi erit victoria in aeterna et summa pace secura, bona ista sic concupiscuntur, ut vel sola esse cre- 20 dantur vel his, quae meliora creduntur, amplius diligentur: necesse est miseria consequatur et quae inerat augeatur.

CAPUT V.

*De primo terrenae civitatis auctore fraticida, 25
cujus impietati Romanae urbis conditor germani
caede responderit.*

Primus itaque fuit terrenae civitatis conditor fraticida; nam suum fratrem civem civitatis ae-ternae in hac terra peregrinantem invidentia victus 30 occidit. Unde mirandum non est, quod tanto post in ea civitate condenda, quae fuerat hujus terrenae

civitatis, de qua loquimur, caput futura et tam multis gentibus regnatura, huic primo exemplo et, ut Graeci appellant ἀρχετύπῳ quaedam sui generis imago respondit. Nam et illic, sicut ipsum facinus
5 quidam poeta commemoravit illorum,

Fraterno primi maduerunt sanguine muri.

Sic enim condita est Roma, quando occisum Remum a fratre Romulo Romana testatur historia; nisi quod isti terrenae civitatis ambo cives erant.
10 Ambo gloriam de Romanae rei publicae institutione quaerebant, sed ambo eam tantam, quantam, nisi unus esset, habere non poterant. Qui enim volebat dominando gloriari, minus utique domina-
retur, si ejus potestas vivo consorte minueretur.
15 Ut ergo totam dominationem haberet unus, ablatus est socius, et scelere crevit in pejus, quod innocentia minus esset et melius. Hi autem fratres Cain et Abel non habebant ambo inter se similem rerum terrenarum cupiditatem, nec in hoc alter alteri in-
20 vidit, quod ejus dominatus fieret angustior, qui alterum occidit, si ambo dominarentur (Abel quippe non quaerebat dominationem in ea civitate, quae condebatur a fratre), sed invidentia illa diabolica, qua invident bonis mali, nulla alia causa, nisi quia
25 illi boni sunt, illa mali. Nullo enim modo fit minor accedente seu permanente consorte possessio bonitatis, immo possessio bonitas, quam tanto latius, quanto concordius individua sotorum possi-
det caritas. Non habebit denique istam possessio-
30 nem, qui eam noluerit habere communem, et tanto eam reperiet ampliorem, quanto amplius ibi po-
tuerit amare consortem. Illud igitur, quod inter Remum et Romulum exortum est, quem ad mo-
dum adversus se ipsam terrena civitas dividatur,
35 ostendit; quod autem inter Cain et Abel, inter

duas ipsas civitates, Dei et hominum, inimicitias demonstravit. Pugnant ergo inter se mali et mali; item pugnant inter se mali et boni: boni vero et boni, si perfecti sunt, inter se pugnare non possunt. Proficientes autem nondumque perfecti ita 5 possunt, ut bonus quisque ex ea parte pugnet contra alterum, qua etiam contra semet ipsum; et in uno quippe homine *caro concupiscit adversus spiritum et spiritus adversus carnem.* Concupiscentia ergo spiritalis contra alterius potest pugnare 10 carnalem vel concupiscentia carnalis contra alterius spiritalem, sicut inter se pugnant boni et mali; vel certe ipsae concupiscentiae carnales inter se duorum bonorum, nondum utique perfectorum, sicut inter se pugnant mali et mali, donec eorum, 15 qui curantur, ad ultimam victoriam sanitas perducatur.

LIBER XVI.

CAPUT I.

An post diluvium a Noe usque ad Abraham 20 aliquae familiae secundum Deum viventium reperiantur.

Post diluvium procurrentis sanctae vestigia civitatis utrum continuata sint an intercurrentibus impietatis interrupta temporibus ita ut nullus hominem veri unius Dei cultor existeret, ad liquidum scripturis loquentibus invenire difficile est, propterea quia in canonicis libris post Noe, qui cum conjugé ac tribus filiis totidemque nuribus suis meruit per arcam vastatione diluvii liberari, non invenimus usque 30 Abraham cujusquam pietatem evidentem divino elo-

quio praedicatam, nisi quod Noe duos filios suos Sem et Iapheth prophetica benedictione commendat, intuens et praevidens quod longe fuerat post futurum. Unde factum est etiam illud ut filium suum 5 medium, hoc est primogenito juniores ultimoque majorem, qui peccaverat in patrem, non in ipso, sed in filio ejus suo nepote malediceret his verbis: *Maledictus Chanaan puer, famulus erit fratribus suis.* Chanaan porro natus fuerat ex Cham, 10 qui patris dormientis nec texerat, sed potius prodiderat nuditatem. Unde etiam quod secutus adjunxit benedictionem duorum maximi et minimi filiorum dicens: *Benedictus Dominus Deus Sem, et erit Chanaan puer illius; latifacet Deus Iapheth, et hababit in domibus Sem,* sicut ipsa ejusdem Noe et vineae plantatio et ex ejus fructu inebriatio et dormientis nudatio, et quae ibi cetera facta atque conscripta sunt, propheticis sunt gravidata sensibus et velata tegminibus.

C A P U T I .

De temporibus prophetarum.

Promissiones Dei, quae factae sunt ad Abraham, cuius semini et gentem Israeliticam secundum car- 25 nem et omnes gentes deberi secundum fidem Deo pollicente didicimus, quem ad modum compleantur, per ordinem temporum procurrens Dei civitas in- dicabit. Quoniam ergo superioris libri usque ad regnum David factus est finis, nunc ab eodem regno, 30 quantum suscepto operi sufficere videtur, cetera quae sequuntur attingimus. Hoc itaque tempus, ex

quo sanctus Samuel prophetare coepit, et deinceps,
donec populus Israel captivus in Babyloniam du-
ceretur atque inde secundum sancti Hieremiae
prophetiam post septuaginta annos reversis Israe-
litis Dei domus instauraretur, totum tempus est 5
prophetarum. Quamvis enim et ipsum Noe patriar-
cham, in cuius diebus universa diluvio terra deleta
est, et alios supra et infra usque ad hoc tempus,
quo reges in Dei populo esse coeperunt, propter
quaedam per eos futura sive quoquo modo signi- 10
ficata sive praedicta, quae pertinerent ad civitatem
Dei regnumque caelorum, non immerito possumus
appellare prophetas, praesertim quia nonnullos
eorum id expressius legimus nuncupatos, sicut
Abraham, sicut Moysen: tamen dies prophetarum 15
praecipue maximeque hi dicti sunt, ex quo coepit
prophetare Samuel, qui et Saulem prius et eo re-
probato ipsum David Deo praecipiente unxit in
regem, de cuius ceteri stirpe succederent, quous-
que illos succedere sic oporteret. Quae igitur a 20
prophetis sunt praedicta de Christo, cum moriendo
decedentibus et nascendo succendentibus suis mem-
bris civitas Dei per ista curreret tempora, si omnia
velim commemorare, in immensum pergitur, pri-
mum quia ipsa scriptura, quae per ordinem reges 25
eorumque facta et eventa digerens videtur tam-
quam historica diligentia rebus gestis occupata esse
narrandis, si adjuvante Dei spiritu considerata trac-
tetur, vel magis vel certe non minus praenuntiandis
futuris quam praeteritis enuntiandis invenietur in- 30
tenta; (et hoc perscrutando indagare ac disserendo
monstrare quam sit operosum atque prolixum et
quam multis indiguum voluminibus, quis ignorat,
qui haec vel mediocriter cogitat?) deinde quia ea
ipsa, quae ad prophetiam non ambigitur pertinere, 35
ita sunt multa de Christo regnoque caelorum, quae

civitas Dei est, ut ad hoc aperiendum major sit disputatio necessaria, quam hujus operis modus flagitat. Proinde ita, si potuero, stilo moderabor meo, ut huic operi in Dei voluntate peragendo nec
5 ea quae supersunt dicam nec ea quae satis sunt praetermittam.

LIBER XVIII.

CAPUT I.

*De his, quae usque ad tempora Salvatoris decem
10 et septem voluminibus disputata sunt.*

De civitatum duarum, quarum Dei una, saeculi perniciosissimo hujus est altera, in qua est, quantum ad hominum genus pertinet, etiam ista peregrina, exortu et procursu et debitissimis finibus me scripturum
15 esse promisi, cum prius inimicos civitatis Dei, qui conditori ejus Christo deos suos praeferunt et livore sibi perniciosissimo atrociter invidenter Christianis, quantum me adjuvaret ejus gratia, refellissem, quod voluminibus decem prioribus feci. De hac vero
20 mea, quam modo commemoravi, tripartita promissione decimum sequentibus quattuor libris ambarum est digestus exortus, deinde procursus ab homine primo usque ad diluvium libro uno, qui est hujus operis quintus decimus, atque inde usque
25 ad Abraham rursus ambae sicut in temporibus, ita et in nostris litteris concurrerunt. Sed a patre Abraham usque ad regnum tempus Israelitarum, ubi sextum decimum volumen absolvimus, et inde usque ad ipsius in carne Salvatoris adventum, quo
30 usque septimus decimus liber tenditur, sola videtur in meo stylo cucurrisse Dei civitas; cum in hoc

saeculo nou sola cucurrerit, sed ambae utique in genere humano, sicut ab initio simul suo pro cursu tempora variaverint. Verum hoc ideo feci, ut prius, ex quo apertiores Dei promissiones esse coeperunt, usque ad ejus ex virginē nativitatem, in quo fuerant quae primo promittebantur implenda, sine interpellatione a contrario alterius civitatis ista, quae Dei est, procurrens distinctius appareret; quamvis usque ad revelationem testamenti novi non in lumine sed in umbra cucurrerit. Nunc ergo, 10 quod intermisseram, video esse faciendum, ut ex Abrahae temporibus quo modo etiam illa cucurrerit, quantum satis videtur, attingam, ut ambae inter se possint consideratione legentium comparari. 5

CAPUT IX.

15

Quando Atheniensium civitas sit condita, et quam causam nominis ejus Varro perhibeat.

Nam ut Athenae vocarentur, quod certe nomen a Minerva est, quae Graece Ἀθηνᾶ dicitur, hanc causam Varro indicat. Cum apparuisset illic re- 20 pente olivae arbor et alio loco aqua erupisset, regem prodigia ista moverunt, et misit ad Apollinem Delphicum sciscitatum quid intellegendum esset quidve faciendum. Ille respondit, quod olea Minervam significaret, unda Neptunum, et quod 25 esset in civium potestate, ex cuius potius nomine duorum deorum, quorum illa signa essent, civitas vocaretur. Isto Cecrops oraculo accepto cives omnes utriusque sexus (mos enim tunc in eisdem locis erat, ut etiam feminae publicis consultationibus 30 interessent) ad ferendum suffragium convocavit. Consulta igitur multitudine mares pro Neptuno, feminae pro Minerva tulere sententias, et quia

una plus inventa est seminarum, Minerva vicit. Tunc Neptunus iratus marinis fluctibus exaestuantibus terras Atheniensium populatus est; quoniam spargere latius quaslibet aquas difficile daemonibus 5 non est. Cujus ut iracundia placaretur, triplici suppicio dicit idem auctor ab Atheniensibus affectas esse mulieres, ut nulla ulterius ferrent suffragia, ut nullus nascentium maternum nomen acciperet, ut ne quis eas Athenaeas vocaret. Ita illa civitas, 10 mater aut nutrix liberalium doctrinarum et tot tantorumque philosophorum, qua nihil habuit Graecia clarius atque nobilis, ludificantibus daemonibus de lite deorum suorum, maris et feminae, et de victoria per feminas feminae Athenas nomen 15 accepit, et a victo laesa ipsam victricis victriam punire compulsa est, plus aquas Neptuni quam Minervae arma formidans. Nam in mulieribus, quae sic punitae sunt, et Minerva quae vicerat victa est; nec adfuit suffragatricibus suis, ut 20 suffragiorum deinceps perdita potestate et alienatis filiis a nominibus matrum Atheneas saltem vocari liceret et ejus deae mereri vocabulum, quam viri dei victricem fecerant ferendo suffragium. Quae et quanta hinc dici possent, nisi sermo ad alia 25 properaret!

CAPUT XLII.

Qua dispensatione providentiae Dei
scripturae sacrae veteris testamenti ex Hebraeo
in Graecum eloquium translatae sint, ut gen-
30 tibus innotescerent.

Has sacras litteras etiam unus Ptolemaeorum regum Aegypti nosse studuit et habere. Nam post Alexandri Macedonis, qui etiam Magnus cognominatus est, mirificentissimam minimeque diutur-

nam potentiam, qua universam Asiam, immo paene totum orbem, partim vi et armis, partim terrore subegerat (quando inter cetera Orientis etiam Iudeam ingressus obtinuit), eo mortuo comites ejus cum regnum illud amplissimum non pacifice inter 5 se possessuri divisissent, sed potius dissipassent bellis omnia vastaturi. Ptolemaeos reges habere coepit Aegyptus; quorum primus, Lagi filius, multos ex Iudea captivos in Aegyptum transtulit. Huic autem succedens alius Ptolemaeus, qui est 10 appellatus Philadelphus, omnes, quos ille adduxerat subjugatos liberos redire permisit; insuper et dona regia templum Dei misit petivitque ab Eleazaro tunc pontifice dari sibi scripturas, quas profecto audierat fama praedicante divinas, et ideo 15 concupiverat habere in bibliotheca, quam nobilissimam fecerat. Has ei cum idem pontifex misisset Hebraeas, post ille etiam interpretes postulavit; et dati sunt septuaginta duo, de singulis duodecim tribubus seni homines, linguae utriusque 20 doctissimi, Hebraeae scilicet atque Graecae, quorum interpretatio ut Septuaginta vocetur, jam obtinuit consuetudo. Traditur sane tam mirabilem ac stupendum planeque divinum in eorum verbis fuisse consensum, ut, cum ad hoc opus separatim 25 singuli sederint (ita enim eorum fidem Ptolemaeo placuit explorare), in nullo verbo, quod idem significaret et tantundem valeret, vel in verborum ordine alter ab altero dispareret; sed tamquam unus esset interpres, ita quod omnes interpretati sunt unum 30 erat; quoniam re vera spiritus erat unus in omnibus. Et ideo tam mirabile Dei munus acceperant, ut illum scripturarum non tamquam humanarum, sed, sicut erant, tamquam divinarum etiam isto modo commendaretur auctoritas, credituris quandoque 35 gentibus profutura, quod jam videmus effectum.

L I B E R X I X.

C A P U T XI.

*De beatitudine pacis aeternae, in qua sanctis
finis est, id est vera perfectio.*

5 Quapropter possemus dicere fines bonorum nostrorum esse pacem, sicut aeternam diximus vitam, praesertim quia ipsi civitati Dei, de qua nobis est ista operosissima disputatio, in sancto dicitur psalmo: *Lauda Hierusalem Dominum, con-*
10 *lauda Deum tuum Sion; quoniam confirmavit seras portarum tuarum benedixit filios tuos in te, qui posuit fines tuos pacem.* Quando enim confirmatae fuerint serae portarum ejus, jam in illam nullus intrabit nec ab illa ullus exibit. Ac per hoc fines
15 ejus eam debemus hic intellegere pacem, quam volumus demonstrare finalem. Nam et ipsius civitatis mysticum nomen, id est Hierusalem, quod et ante jam diximus, visio pacis interpretatur.
Sed quoniam pacis nomen etiam in his rebus
20 mortalibus frequentatur, ubi utique non est vita aeterna, propterea finem civitatis hujus, ubi erit summum bonum ejus, aeternam vitam maluimus commemorare quam pacem. De quo fine apostolus ait: *Nunc vero liberati a peccato, servi autem*
25 *facti Deo, habetis fructum vestrum in sanctificationem, finem vero vitam aeternam.* Sed rursus quia vita aeterna ab eis, qui familiaritatem non habent cum scripturis sanctis, potest accipi etiam malorum vita, vel secundum quosdam etiam philo-
30 sophos propter animae immortalitatem vel secundum etiam fidem nostram propter poenas interminabiles impiorum, qui utique in aeternum cruciari non poterunt, nisi etiam vixerint in aeternum: profecto

finis civitatis hujus, in quo summum habebit bonum, vel pax in vita aeterna vel vita aeterna in pace dicendus est, ut facilius ab omnibus possit intellegi. Tantum est enim pacis bonum, ut etiam in rebus terrenis atque mortalibus nihil gratius soleat 5 audiri, nihil desiderabilius concupisci, nihil postremo possit melius inveniri. De quo si aliquanto diutius loqui voluerimus, non erimus, quantum arbitror, onerosi legentibus, et propter finem civitatis hujus, de qua nobis sermo est, et 10 propter ipsam dulcedinem pacis, quae omnibus cara est.

CAPUT XII.

Quod etiam bellantium saevitia omnesque hominum inquietudines ad pacis finem cupiant pervenire sine 15 cuius appetitu nulla natura sit.

Quod enim mecum quisquis res humanas natura que communem utcumque intuetur agnoscit; sicut nemo est qui gaudere nolit, ita nemo est qui pacem habere nolit. Quando quidem et ipsi, qui 20 bella volunt, nihil aliud quam vincere volunt; ad gloriosam ergo pacem bellando cupiunt pervenire. Nam quid est aliud victoria nisi subjectio repugnantium? quod cum factum fuerit, pax erit. Pacis igitur intentione geruntur et bella, ab his etiam, 25 qui virtutem bellicam student exercere imperando atque pugnando. Unde pacem constat belli esse optabilem finem. Omnis enim homo etiam belligerando pacem requirit; nemo autem bellum pacificando. Nam et illi qui pacem, in qua sunt, 30 perturbari volunt, non pacem oderunt, sed eam pro arbitrio suo cupiunt commutari. Non ergo ut sit pax nolunt, sed ut ea sit quam volunt. Deni-

que etsi per séditionem se ab aliis separaverint,
cum eis ipsis conspiratis vel conjuratis suis nisi
qualemcumque speciem pacis teneant, non efficiunt
quod intendunt. Proinde latrones ipsi, ut vehe-
5 mentius et tutius infesti sint paci ceterorum, pacem
volunt habere sociorum. Sed etsi unus sit tam
praepollens viribus et conscius ita cavens, ut nulli
socio se committat solusque insidians et praeval-
lens quibus potuerit oppressis et exstinctis praedas
10 agat, cum eis certe, quos occidere non potest et
quos vult latere quod facit, qualemcumque um-
bram pacis tenet. In domo autem sua cum uxore
et cum filiis, et si quos alios illic habet, studet
profecto esse pacatus; eis quippe ad nutum ob-
15 temperantibus sine dubio delectatur. Nam si non
fiat, indignatur, corripit, vindicat et domus suae
pacem, si ita necesse sit, etiam saeviendo com-
ponit, quam sentit esse non posse, nisi cuidam
principio, quod ipse in domo sua est, cetera in
20 eadem domestica societate subjecta sint. Ideoque
si offerretur ei servitus plurium, vel civitatis vel
gentis, ita ut sic ei servirent, quem ad modum
sibi domi suae serviri volebat: non se jam latro-
nen latebris conderet, sed regem conspicuum su-
25 blimaret, cum eadem in illo cupiditas et malitia
permaneret. Pacem itaque cum suis omnes habere
cupiunt, quos ad arbitrium suum volunt vivere.
Nam et cum quibus bellum gerunt, suos facere,
si possint, volunt eisque subjectis leges suae pacis
30 imponere.

Sed faciamus aliquem, qualem canit poetica et
fabulosa narratio, quem fortasse propter ipsam
insociabilem feritatem semihominem quam homi-
nem dicere maluerunt. Quamvis ergo hujus regnum
35 dirae speluncae fuerit solitudo tamque malitia sin-
gularis, ut ex hac ei nomen inventum sit (Graece

namque malus *κακός* dicitur, quod ille vocabatur), nulla conjux ei blandum ferret referretque sermonem, nullis filiis vel alluderet parvulis vel grandiusculis imperaret, nullo amici colloquio frueretur, nec Vulcani patris, quo vel hinc tantum non 5 parum felicior fuit, quia tale monstrum ipse non genuit; nihil cuiquam daret, sed a quo posset quidquid vellet et quando posset et cum vellet auferret: tamen in ipsa sua spelunca solitaria, cuius, ut describitur, «semper recenti caede tepe- 10 bat humus», nihil aliud quam pacem volebat, in qua nemo illi molestus esset, nec ejus quietem vis ullius terrorve turbaret. Cum corpore denique suo pacem habere cupiebat, et quantum habebat, tantum bene illi erat. Quando quidem membris 15 obtemperantibus imperabat, et ut suam mortalitatem adversum se ex indigentia rebellantem ac seditionem famis ad dissociandam atque excludendam de corpore animam concitantem quanta posset festinatione pacaret, rapiebat, necabat, vorabat et 20 quamvis immanis ac ferus paci tamen suaे vitae ac salutis immaniter et ferociter consulebat; ac per hoc si pacem, quam in sua spelunca atque in se ipso habere satis agebat, etiam cum aliis habere vellet, nec malus nec monstrum nec semi- 25 homo vocaretur. Aut si ejus corporis forma et atrorum ignium vomitus ab eo deterrebat hominum societatem, forte non nocendi cupiditate, sed vivendi necessitate saeviebat. Verum iste non fuerit vel, quod magis credendum est, non talis fuerit, 30 qualis poetica vanitate describitur; nisi enim nimis accusaretur Cacus, parum Hercules laudaretur. Talis ergo homo sive semihomo melius, ut dixi, creditur non fuisse, sicut multa figmenta poetarum. Ipsae enim saevissimae ferae, unde ille partem 35 habuit feritatis (nam et semiferus dictus est), ge-

nus proprium quadam pace custodiunt, coeundo,
gignendo, pariendo, fetus fovendo atque nutriendo,
cum sint pleraeque insociabiles et solivagae; non
scilicet ut oves, cervi, columbae, sturni, apes, sed
5 ut leones, lupi, vulpes, aquilae, noctuae. Quae enim
tigris non filiis suis mitis immurmurat et pacata
feritae blanditur? Quis milvus, quantumlibet soli-
tarius rapinis circumvolet, non nidum congerit, ova
confovet, pullos alit et quasi cum sua matre familias
10 societatem domesticam quanta potest pace conser-
vat? Quanto magis homo fertur quodam modo natu-
rae suae legibus ad ineundam societatem pacem-
que cum hominibus, quantum in ipso est, omnibus
obtinendam, cum etiam mali pro suorum pace
15 belligerent omnesque, si possint, suos facere ve-
lint, ut uni cuncti et cuncta deserviant; quo pacto,
nisi in ejus pacem vel amando vel timendo con-
sentiant? Sic enim superbia perverse imitatur
Deum. Odit namque cum sociis aequalitatem sub
20 illo, sed imponere vult sociis dominationem suam
pro illo. Odit ergo justam pacem Dei et amat
iniquam pacem suam. Non amare tamen qualem-
cumque pacem nullo modo potest. Nullius quippe
vitium ita contra naturam est, ut naturae deleaf
25 etiam extrema vestigia.

Itaque pacem iniquorum in pacis comparatione
justorum ille videt nec pacem esse dicendam,
qui novit praeponere recta pravis et ordinata per-
versis. Quod autem perversum est etiam hoc ne-
30 cesse est ut in aliqua et ex aliqua et cum aliqua
rerum parte pacatum sit, in quibus est vel ex
quibus constat; alioquin nihil esset omnino. Velut
si quisquam capite deorsum pendeat, perversus
est utique situs corporis et ordo membrorum,
35 quia id, quod desuper esse natura postulat, subter
est, et quod illa subter vult esse desuper factum

est; conturbavit carnis pacem ista perversitas et ideo molesta est: verum tamen anima corpori suo pacata est et pro ejus salute satagit, et ideo est qui doleat; quae si molestiis ejus exclusa discesserit, quamdiu compago membrorum manet, non est sine quadam 5 partium pace quod remanet, et ideo est adhuc qui pendeat. Et quod terrenum corpus in terram nititur et vinculo quo suspensum est renititur, in suae pacis ordinem tendit et locum quo requiescat quodam modo voce ponderis poscit, jamque exa- 10 nime ac sine ullo sensu a pace tamen naturali sui ordinis non recedit, vel cum tenet eam, vel cum fertur ad eam. Si enim adhibeantur medicamenta atque curatio, quae formam cadaveris dissolvi dilabique non sinat, adhuc pax quaedam 15 partes partibus jungit totamque molem applicat terreno et convenienti ac per hoc pacato loco. Si autem nulla adhibeatur cura condendi, sed naturali cursui relinquatur, tamdiu quasi tumultuatur dissidentibus exhalationibus et nostro inconvenien- 20 tibus sensui, donec mundi conveniat elementis et in eorum pacem paulatim particulatimque discedat. Nullo modo tamen inde aliquid legibus summi illius creatoris ordinatorisque subtrahitur, a quo pax universitatis administratur; quia, etsi de cada- 25 vere majoris animantis animalia minuta nascantur, eadem lege creatoris quaeque corpuscula in salutis pace suis animulis serviunt; etsi mortuorum carnes ab aliis animalibus devorentur, easdem leges per cuncta diffusas ad salutem generis cuiusque 30 mortalium congrua congruis pacificantes, quaqua versum trahantur et rebus quibuscumque jungantur et in res quaslibet convertantur et communitentur, inveniunt.

CAPUT XIII.

De pace universali, quae inter quaslibet perturbationes privari non potest lege naturae, dum sub justo judice ad id quisque pervenit ordinatione, 5 quod meruit voluntate.

Pax itaque corporis est ordinata temperatura partium, pax animae irrationalis ordinata requies appetitionum, pax animae rationalis ordinata cognitionis actionisque consensio, pax corporis et animae 10 ordinata vita et salus animantis, pax hominis mortalis et Dei ordinata in fide sub aeterna lege oboedientia, pax hominum ordinata concordia, pax domus ordinata imperandi atque oboediendi concordia cohabitantium, pax civitatis ordinata imperandi 15 atque oboediendi concordia civium, pax caelestis civitatis ordinatissima et concordissima societas fruendi Deo et invicem in Deo, pax omnium rerum tranquillitas ordinis. Ordo est parium dispariumque rerum sua cuique loca tribuens dispositio. Proinde 20 miseri, quia, in quantum miseri sunt, utique in pace non sunt, tranquillitate quidem ordinis carent, ubi perturbatio nulla est; verum tamen quia merito justeque sunt miseri, in ea quoque ipsa miseria sua praeter ordinem esse non possunt; non quidem 25 conjuncti beatis, sed ab eis tamen ordinis lege sejuncti. Qui cum sine perturbatione sunt, rebus, in quibus sunt, quantacumque congruentia coaptantur; ac per hoc inest eis ordinis nonnulla tranquillitas, inest ergo nonnulla pax. Verum ideo miseri 30 sunt, quia, etsi in aliqua securitate non dolent, non tamen ibi sunt, ubi securi esse ac dolere non debeant; miseriores autem, si pax eis cum ipsa lege non est, qua naturalis ordo administratur.

Cum autem dolent, ex qua parte dolent, pacis perturbatio facta est; in illa vero adhuc pax est, in qua nec dolor urit nec compago ipsa dissolvitur. Sicut ergo est quaedam vita sine dolore, dolor autem sine aliqua vita esse non potest: sic est 5 quaedam pax sine ullo bello, bellum vero esse sine aliqua pace non potest; non secundum id, quod bellum est, sed secundum id, quod ab eis vel in eis geritur, quae aliquae naturae sunt; quod nullo modo essent, si non qualicumque pace 10 subsisterent.

Quapropter est natura, in qua nullum malum est vel etiam in qua nullum esse malum potest; esse autem natura, in qua nullum bonum sit, non potest. Proinde nec ipsius diaboli natura, in quantum natura est, malum est; sed perversitas eam malam facit. Itaque in veritate non stetit, sed veritatis judicium non evasit; in ordinis tranquillitate non mansit, nec ideo tamen a potestate ordinatoris effugit. Bonum Dei, quod illi est in 20 natura, non eum subtrahit justitiae Dei, qua ordinatur in poena; nec ibi Deus bonum insequitur quod creavit, sed malum quod ille commisit. Neque enim totum aufert quod naturae dedit, sed aliquid adimit, aliquid relinquit, ut sit qui doleat quod admitt. Et ipse dolor testimonium est boni adempti et boni relict. Nisi enim bonum relictum esset, bonum amissum dolere non posset. Nam qui peccat, pejor est, si laetatur in damno aequitatis; qui vero cruciatur, si nihil inde acquirat boni, 30 dolet damnum salutis. Et quoniam aequitas ac salus utrumque bonum est bonique amissione dolendum est potius quam laetandum (si tamen non sit compensatio melioris; melior est autem animi aequitas quam corporis sanitas): profecto conyenantius injustus dolet in supplicio, quam laetatus

est in delicto. Sicut ergo laetitia deserti boni in peccato testis est voluntatis malae, ita dolor amissi boni in supplicio testis est naturae bonae. Qui enim dolet amissam naturae suae pacem, ex aliis quibus reliquiis pacis id dolet, quibus fit, ut sibi amica natura sit. Hoc autem in extremo supplicio recte fit, ut iniqui et impii naturalium bonorum damna in cruciatibus defleant, sentientes eorum ablatorem justissimum Deum, quem contempserunt benignissimum largitorem. Deus ergo naturalium omnium sapientissimus conditor et justissimus ordinator, qui terrenorum ornamentorum maximum instituit mortale genus humanum, dedit hominibus quaedam bona huic vitae congrua, id est pacem temporalem pro modulo mortalis vitae in ipsa salute et incolmitate ac societate sui generis, et quaeque huic paci vel tuendae vel recuperandae necessaria sunt (sicut ea, quae apte et convenientur adjacent sensibus, lux, vox, aurae spirabiles, aquae potabiles, et quidquid ad alendum tegendum, curandum, ornandumque corpus congruit), eo pacto aequissimo, ut, qui mortalium talibus bonis paci mortalium accommodatis recte usus fuerit, accipiat ampliora atque meliora, ipsam scilicet immortalitatis pacem eique convenientem gloriam et honorem in vita aeterna ad fruendum Deo et proximo in Deo; qui autem perperam, nec illa accipiat et haec amittat.

CAPUT XIV.

30 *De ordine ac lege sive terrena sive caelesti, per quam societati humanae etiam dominando consulitur, cui et consulendo servitur.*

Omnis igitur usus rerum temporalium refertur ad fructum pacis terrenae in terrena civitate; in

caelesti autem civitate refertur ad fructum pacis aeternae. Quapropter si irrationalia essemus animantia, nihil appeteremus praeter ordinatam temperaturam partium corporis et requiem appetitio-
num; nihil ergo praeter quietem carnis et copiam 5 voluptatum, ut pax corporis prodesse paci animae. Si enim desit pax corporis, impeditur etiam irrationalis animae pax, quia requiem appetitionum consequi non potest. Utrumque autem simul ei paci prodest, quam inter se habent anima et cor- 10 pus, id est ordinatae vitae ac salutis. Sicut enim pacem corporis amare se ostendunt animantia, cum fugiunt dolorem, et pacem animae, cum propter explendas indigentias appetitonum voluptatem sequuntur: ita mortem fugiendo satis indicant, quan- 15 tum diligent pacem, qua sibi conciliantur anima et corpus. Sed quia homini rationalis anima inest, totum hoc, quod habet commune cum bestiis, sub-
dit paci animae rationalis, ut mente aliquid con- templetur et secundum hoc aliquid agat, ut sit 20 ei ordinata cognitionis actionisque consensio, quam pacem rationalis animae dixeramus. Ad hoc enim velle debet nec dolore molestari nec desiderio perturbari nec morte dissolvi, ut aliquid utile co-
gnoscat et secundum eam cognitionem vitam mo- 25 resque componat. Sed ne ipso studio cognitionis propter humanae mentis infirmitatem in pestem alicujus erroris incurrat, opus habet magisterio di-
vino, cui certus obtemperet, et adjutorio, ut liber obtemperet. Et quoniam, quamdiu est in isto mor- 30 tali corpore, peregrinatur a Domino: ambulat per fidem, non per speciem; ac per hoc omnem pa-
cem vel corporis vel animae vel simul corporis et animae refert ad illam pacem, quae homini mortali est cum immortali Deo, ut ei sit ordinata 35 in fide sub aeterna lege oboedientia. Jam vero

quia duo praecipua praecepta, hoc est dilectionem Dei et dilectionem proximi, docet magister Deus, in quibus tria invenit homo quae diligit, Deum, se ipsum et proximum, atque ille in se
5 diligendo non errat, qui Deum diligunt: consequens est, ut etiam proximo ad diligendum Deum consulat, quem jubetur sicut se ipsum diligere (sic uxori, sic filiis, sic domesticis, sic ceteris quibus potuerit hominibus), et ad hoc sibi a proximo, si
10 forte indiget, consuli velit; ac per hoc erit pacatus, quantum in ipso est, omni homini pace hominum, id est ordinata concordia, cuius hic ordo est, primum ut nulli noceat, deinde ut etiam prospicit cui potuerit. Primitus ergo inest ei suorum cura; ad eos quippe
15 habet opportuniorem facilioremque aditum consulendi, vel naturae ordine vel ipsius societatis humanae. Unde apostolus dicit: *Quisquis autem suis et maxime domesticis non providet, fidem denegat et est infideli deterior.* Hinc itaque etiam pax do-
20 mestica oritur, id est ordinata imperandi oboediendique concordia cohabitantium. Imperant enim, qui consulunt; sicut vir uxori, parentes filiis, domini servis. Oboedient autem quibus consuluntur; sicut mulieres maritis, filii parentibus, servi dominis. Sed
25 in domo justi viventis ex fide et adhuc ab illa caelesti civitate peregrinantis etiam qui imperant serviunt eis, quibus videntur imperare. Neque enim dominandi cupiditate imperant, sed officio consulendi, nec principandi superbia, sed providendi
30 misericordia.

CAPUT XV.

*De libertate naturali et de servitute, cuius
prima causa peccatum est, qua homo malae voluntatis,
etiamsi non est mancipium alterius hominis,
servus est propriae libidinis.*

5

Hoc naturalis ordo praescribit, ita Deus hominem condidit. Nam: *Dominetur, inquit, piscium maris et volatilium caeli et omnium repellentium, quae repunt super terram.* Rationalem factum ad imaginem suam noluit nisi irrationabilibus dominari; non hominem homini, sed hominem pecori. Inde primi justi pastores pecorum magis quam reges hominum constituti sunt, ut etiam sic insinuaret Deus, quid postulet ordo creaturarum, quid exigat meritum peccatorum. Condicio quippe servitutis jure intellegitur imposita peccatori. Proinde nusquam scripturarum legimus servum, antequam hoc vocabulo Noe justus peccatum filii vindicaret. Nomen itaque istud culpa meruit, non natura. Origo autem vocabuli servorum in Latina lingua inde creditur ducta, quod hi, qui jure belli possent occidi, a victoribus cum servabantur servi fiebant, a servando appellati; quod etiam ipsum sine peccati merito non est. Nam et cum justum geritur bellum, pro peccato e contrario dimicatur; et omnis victoria, cum etiam malis provenit, divino iudicio victos humiliat vel emendans peccata vel puniens. Testis est homo Dei Daniel, cum in captivitate positus peccata sua et peccata populi sui confitetur Deo et hanc esse causam illius captivitatis pio dolore testatur. Prima ergo servitutis causa peccatum est, ut homo homini condicionis vinculo subderetur; quod non fit nisi Deo judi-

cante, apud quem non est iniquitas et novit diversas poenas meritis distribuere delinquentium. Sicut autem supernus Dominus dicit: *Omnis, qui facit peccatum, servus est peccati*, ac per hoc multi 5 quidem religiosi dominis iniquis, non tamen liberis serviunt: *A quo enim quis devictus est, huic et servus addictus est*. Et utique felicius servitur homini, quam libidini, cum saevissimo dominatu vastet corda mortalium, ut alias omittam, libido ipsa 10 dominandi. Hominibus autem illo pacis ordine, quo aliis alii subjecti sunt, sicut prodest humilitas servientibus, ita nocet superbia dominantibus. Nullus autem natura, in qua prius Deus hominem condidit, servus est hominis aut peccati. Verum et poenalis 15 servitus ea lege ordinatur, quae naturalem ordinem conservari jubet, perturbari vetat; quia si contra eam legem non esset factum, nihil esset poenali servitute coercendum. Ideoque apostolos etiam servos monet subditos esse dominis suis et ex 20 animo eis cum bona voluntate servire; ut scilicet, si non possunt a dominis liberi fieri, suam servitutem ipsi quodam modo liberam faciant, non timore subdolo, sed fideli dilectione serviendo, donec transeat iniquitas et evacuetur omnis principatus 25 et potestas humana et sit Deus omnia in omnibus.

CAPUT XVI.

De aequo jure dominandi.

Quocirca etiamsi habuerunt servos justi patres nostri, sic administrabant domesticam pacem, ut 30 secundum haec temporalia bona filiorum sortem a servorum condicione distinguerent; ad Deum autem colendum, in quo aeterna bona speranda sunt, omnibus domus suae membris pari dilec-

tione consulerent. Quod naturalis ordo ita praescribit, ut nomen patrum familias hinc exortum sit et tam late vulgatum, ut etiam inique dominantes hoc se gaudeant appellari. Qui autem veri patres familias sunt, omnibus in familia sua tamquam filiis ad colendum et promerendum Deum consulunt, desiderantes atque optantes venire ad caelestem domum, ubi necessarium non sit officium imperandi mortalibus, quia necessarium non erit officium consulendi jam in illa immortalitate 10 felicibus; quo donec veniatur, magis debent patres quod dominantur quam servi tolerare quod serviantur. Si quis autem in domo per inobedientiam domesticae paci adversatur, corripitur seu verbo seu verbere seu quolibet alio genere poenae justo 15 atque licito, quantum societas humana concedit, pro ejus qui corripitur utilitate, ut paci unde dissiluerat coaptetur. Sicut enim non est beneficiae adjuvando efficere, ut bonum quod majus est amittatur: ita non est innocentiae parcendo 20 sinere, ut in malum gravius incidatur. Pertinet ergo ad innocentis officium, non solum nemini malum inferre, verum etiam cohibere a peccato vel punire peccatum, ut aut ipse qui plectitur corrigatur experimento, aut alii terreantur exemplo. 25 Quia igitur hominis domus initium sive particula debet esse civitatis, omne autem initium ad aliquem sui generis finem et omnis pars ad universi, cuius pars est, integritatem refertur, satis appareat esse consequens, ut ad pacem civicam pax do- 30 mestica referatur, id est, ut ordinata imperandi oboediendique concordia coabitantium referatur ad ordinatam imperandi oboediendique concordiam civium. Ita fit, ut ex lege civitatis praecepta sumere patrem familias oporteat, quibus domum 35 suam sic regat, ut sit paci acommoda civitatis.

CAPUT XVII.

Unde Caelestis societas cum terrena civitate pacem habeat et unde discordiam.

Sed domus hominum, qui non vivunt ex fide,
5 pacem terrenam ex hujus temporalis vitae rebus
commodisque sectatur; domus autem hominum ex
fide viventium exspectat ea, quae in futurum ae-
terna promissa sunt, terrenisque rebus ac tempo-
ralibus tamquam peregrina utitur, non quibus ca-
10 piatur et avertatur quo tendit in Deum, sed quibus
sustentetur ad facilius toleranda minimeque augenda
onera corporis corruptibilis, quod aggravat animam.
Idcirco rerum vitae huic mortali necessiarum
utrisque hominibus et utriusque domui communis est
15 usus; sed finis utendi cuique suus proprius mul-
tumque diversus. Ita etiam terrena civitas, quae
non vivit ex fide, terrenam pacem appetit in eoque
defigit imperandi oboediendique concordiam ci-
vium, ut sit eis de rebus ad mortalem vitam per-
20 tinentibus humanarum quaedam compositio volun-
tatum. Civitas autem caelestis vel potius pars ejus,
quae in hac mortalitate peregrinatur et vivit ex
fide, etiam ista pace necesse est utatur, donec
ipsa, cui talis pax necessaria est, mortalitas tran-
25 seat; ac per hoc, dum apud terrenam civitatem
velut captivam vitam suae peregrinationis agit,
jam promissione redemptionis et dono spirituali
tamquam pignore accepto legibus terrenae civi-
tatis, quibus haec administrantur, quae susten-
30 tandae mortali vitae accommodata sunt, obtem-
perare non dubitat, ut, quoniam communis est
ipsa mortalitas, servetur in rebus ad eam perti-
nentibus inter civitatem utramque concordia. Ve-

rum quia terrena civitas habuit quosdam suos sapientes, quos divina improbat disciplina, qui vel suspicati vel decepti a deamonibus crederent multos deos conciliandos esse rebus humanis ad quorum diversa quodam modo officia diversa subdita 5 pertinerent, ad alium corpus, ad alium animum, inque ipso corpore ad alium caput, ad alium cervicem et cetera singula ad singulos; similiter in animo ad alium ingenium, ad alium doctrinam, ad alium iram, ad alium concupiscentiam; inque 10 ipsis rebus vitae adjacentibus ad alium pecus, ad alium triticum, ad alium vinum, ad alium oleum, ad alium silvas, ad alium nummos, ad alium navigationem, ad alium bella atque victorias et ad alias alia cetera; caelestis autem civitas cum unum Deum 15 solum colendum nosset eique tantum modo serviendum servitute illa, quae Graece *λατρεία* dicitur et non nisi Deo debetur, fideli pietate censeret: factum est, ut religionis leges cum terrena civitate non posset habere communes proque his ab ea 20 dissentire haberet necesse atque oneri esse diversa sentientibus eorumque iras et odia et persecutio- num impetus sustinere, nisi cum animos adversantium aliquando terrore suae multitudinis et semper divino adjutorio propulsaret. Haec ergo caelestis 25 civitas dum peregrinatur in terra, ex omnibus gentibus cives evocat atque in omnibus linguis peregrinam colligit societatem, non curans quidquid in moribus legibus institutisque diversum est, quibus pax terrena vel conquiritur vel tenetur, nihil 30 eorum rescindens vel destruens, immo etiam servans ac sequens, quod licet diversum in diversis nationibus, ad unum tamen eundemque finem terrenae pacis intenditur, si religionem, qua unus summus et verus Deus colendus docetur, non impedit. 35 Utitur ergo etiam caelestis civitas in hac sua pere-

grinatione pace terrena et de rebus ad mortalem
hominum naturam pertinentibus humanarum vol-
luntatum compositionem, quantum salva pietate
ac religione conceditur, tuetur atque appetit eam-
5 que terreñam pacem refert ad caelestem pacem,
quae vere ita pax est, ut rationalis dumtaxat crea-
turae sola pax habenda atque dicenda sit, ordi-
natissima scilicet et concordissima societas fruendi
Deo et invicem in Deo; quo cum ventum erit,
10 non erit vita mortalis, sed plane certeq e vitalis,
nec corpus animale, quod, dum corrumpitur, ag-
gravat animam, sed spiritale sine ulla indigentia
ex omni parte subditum voluntati. Hanc pacem,
dum peregrinatur in fide, habet atque ex hac
15 fide juste vivit, cum ad illam pacem adipiscendam
refert quidquid bonarum actionum gerit erga Deum
et proximum, quoniam vita civitatis utique socia-
lis est.

CAPUT XIX.

20 *De habitu et moribus populi Christiani.*

Nihil sane ad istam pertinet civitatem quo habitu vel more vivendi, si non est contra divina praecepta, istam fidem, qua pervenitur ad Deum, quisque sectetur; unde ipsos quoque philosophos,
25 quando Christiani fiunt, non habitum vel consuetudinem victus, quae nihil impedit religionem, sed falsa dogmata mutare compellit. Unde illam quam Varro adhibuit ex Cynicis differentiam, si nihil turpiter atque intemperanter agat, omnino non
30 curat. Ex tribus vero illis vitae generibus, otioso, actuoso et ex utroque composito, quamvis salva fide quisque possit in quolibet eorum vitam ducere et ad sempiterna praemia pervenire, interest tamen

quid amore teneat veritatis, quid officio caritatis impendat. Nec sic esse quisque debet otiosus, ut in eodem otio utilitatem non cogitet proximi, nec sic actuosus, ut contemplationem non requirat Dei. In otio non iners vacatio delectare debet, sed aut 5 inquisitio aut inventio veritatis, ut in ea quisque proficiat et quod invenerit ne alteri invideat. In actione vero non amandus est honor in hac vita sive potentia, quoniam omnia vana sub sole, sed opus ipsum, quod per eundem honorem vel potentiam 10 fit, si recte atque utiliter fit, id est, ut valeat ad eam salutem subditorum, quae secundum Deum est; unde jam superius disputavimus. Propter quod ait apostolus: *Qui episcopatum desiderat, bonum opus desiderat.* Exponere voluit quid sit 15 episcopatus, quia nomen est operis, non honoris. Graecum est enim atque inde ductum vocabulum, quod ille qui praeficitur eis quibus praeficitur superintendit, curam scilicet eorum gerens; σκοπός; quippe intentio est; ergo ἐπισκοπέω, si velimus, Latine su- 20 perintendere possumus dicere, ut intellegat non se esse episcopum, qui praeesse dilexerit, non prodesset. Itaque ab studio cognoscenda veritatis nemo prohibetur, quod ad laudabile pertinet otium; locus vero superior, sine quo regi populus non 25 potest, etsi ita teneatur atque administretur ut decet, tamen indecenter appetitur. Quam ob rem otium sanctum quaerit caritas veritatis; negotium justum suscipit necessitas caritatis. Quam sarcinam si nullus imponit, percipiendae atque intuendae 30 vacandum est veritati; si autem imponitur, suscipienda est propter caritatis necessitatem; sed nec sic omni modo veritatis delectatio deserenda est, ne subtrahatur illa suavitas et opprimat ista necessitas.

CAPUT XX.

*Quod cives sanctorum in vitae hujus tempore spe
beati sint.*

Quam ob rem summum bonum civitatis Dei
5 cum sit pax aeterna atque perfecta, non per quam
mortales transeant nascendo atque moriendo, sed
in qua immortales maneant nihil adversi omnino
patiendo: quis est qui illam vitam vel beatissimam
neget vel in ejus comparatione istam, quae hic
10 agitur, quantislibet animi et corporis externarumque
rerum bonis plena sit, non miserrimam judicet?
Quam tamen quicumque sic habet, ut ejus usum
referat ad illius finem, quam diligit ardentissime
ac fidelissime sperat, non absurde dici etiam nunc
15 beatus potest, spe illa potius quam re ista. Res
ista vero sine spe illa beatitudo falsa et magna
miseria est; non enim veris animi bonis utitur,
quoniam non est vera sapientia, quae intentionem
suam in his, quae prudenter discernit, gerit for-
20 titer, cohibet temperanter justeque distribuit, non
in illum dirigit finem, ubi erit Deus omnia in
omnibus, aeternitate certa et pace perfecta.

CAPUT XXV.

*Quod non possint ibi verae esse virtutes, ubi
25 non est vera religio.*

Quamlibet enim videatur animus corpori et ratio
vitiis laudabiliter imperare, si Deo animus et ratio
ipsa non servit, sicut sibi esse serviendum ipse
Deus praecepit, nullo modo corpori vitiisque recte

imperat. Nam qualis corporis atque vitiorum potest esse mens domina veri Dei nescia nec ejus imperio subjugata, sed vitiosissimis daemonibus corruptientibus prostituta? Proinde virtutes, quas habere sibi videtur, per quas imperat corpori et vitiis, ad quodlibet adipiscendum vel tenendum rettulerit nisi ad Deum, etiam ipsae vitia sunt potius quam virtutes. Nam licet a quibusdam tunc verae atque honestae putentur esse virtutes, cum referuntur ad se ipsas nec propter aliud expetuntur: 10 etiam tunc inflatae ac superbae sunt, ideo non virtutes, sed vitia judicanda sunt. Sicut enim non est a carne sed super carnem quod carnem facit vivere: sic non est ab homine, sed super hominem, quod hominem facit beate vivere; nec solum hominem, sed etiam quamlibet potestatem virtutemque 15 caelestem.

CAPUT XXVII.

De pace servientium Deo, cuius perfecta tranquillitas in hac temporali vita non potest 20 apprehendi.

Pax autem nostra propria et hic est cum Deo per fidem et in aeternum erit cum illo per speciem. Sed hic sive illa communis sive nostra propria talis est pax, ut solacium miseriae sit potius quam 25 beatitudinis gaudium. Ipsa quoque nostra justitia, quamvis vera sit propter verum boni finem, ad quem refertur, tamen tanta est in hac vita, ut potius remissione peccatorum constet quam perfectione virtutum. Testis est oratio totius civitatis 30 Dei, quae peregrinatur in terris. Per omnia quippe membra sua clamat ad Deum: *Dimitte nobis de-*

bita nostra, sicut et nos dimittimus debitoribus nostris. Nec pro eis est efficax haec oratio, quorum fides sine operibus mortua est; sed pro eis, quorum fides per dilectionem operatur. Quia enim
5 Deo quideⁿ subdita, in hac tamen condicione mortali et corpore corruptibili, quod aggravat animam, non perfecte vitiis imperat ratio, ideo necessaria est justis talis oratio. Nam profecto quamquam imperetur, nequaquam sine conflictu vitiis
10 imperatur; et utique subrepit aliquid in hoc loco infirmitatis etiam bene confligenti sive hostibus talibus victis subditisque dominanti, unde si non facili operatione, certe labili locutione aut volatili cogitatione peccetur. Et ideo, quamdiu vitiis im-
15 peratur, plena pax non est, quia et illa, quae resistunt, periculo debellantur proelio, et illa, quae victa sunt, nondum seculo triumphantur otio, sed adhuc sollicito premuntur imperio. In his ergo tentationibus de quibus omnibus in divinis elo-
20 quiis breviter dictum est: *Numquid non tentatio est vita humana super terram?* quis ita vivere se praesumat, ut dicere Deo: *Dimitte nobis debita nostra* necesse non habeat nisi homo elatus? nec vero magnus, sed inflatus ac tumidus, cui per
25 justitiam resistit, qui gratiam largitur humilibus. Propter quod scriptum est: *Deus superbis resistit, humilibus autem dat gratiam.* Hic itaque in uno- quoque justitia est, ut oboedienti Deus homini, animus corpori, ratio autem vitiis etiam repugnan-
30 tibus imperet, vel subigendo vel resistendo, atque ut ab ipso Deo petatur et meritorum gratia et venia delictorum ac de acceptis bonis gratiarum actio persolvatur. In illa vero pace finali, quo referenda et cujus adipiscendae causa habenda est
35 ista justitia, quoniam sanata immortalitate atque incorruptione natura vitia non habebit nec uni-

cuique nostrum vel ab alio vel a se ipso quip-
piam repugnabit, non opus erit ut ratio vitiis,
quae nulla erunt, imperet; sed imperabit Deus
homini, animus corpori, tantaque ibi erit oboe-
diendi suavitas et facilitas, quanta vivendi regnan-
dique felicitas. Et hoc illic in omnibus atque in
singulis aeternum erit aeternumque esse certum
erit, et ideo pax beatitudinis hujus vel beatitudo
pacis hujus summum bonum erit.

CAPUT XXVIII.

10

In quem finem venturus sit exitus impiorum.

Eorum autem, qui non pertinent ad istam ci-
vitatem Dei, erit e contrario miseria sempiterna,
quae mors etiam secunda dicitur, quia nec anima
ibi vivere dicenda est, quae a vita Dei alienata 15
erit, nec corpus, quod aeternis doloribus subja-
cebit; ac per hoc ideo durior ista secunda mors
erit, quia finiri morte non poterit. Sed quoniam
sicut miseria beatitudini et mors vitae, ita bellum
paci videtur esse contrarium: merito quaeritur, si- 20
cut pax in bonorum finibus praedicata est atque
laudata, quod vel quale bellum e contrario in fi-
nibus malorum possit intellegi. Verum qui hoc
quaerit, attendat quid in bello noxium pernicio-
sumque sit, et videbit nihil aliud quam rerum esse 25
inter se adversitatem atque conflictum. Quod igitur
bellum gravius et amarius cogitari potest, quam
ubi voluntas sic adversa est passioni et passio vo-
luntati, ut nullius earum Victoria tales inimicitiae
finiantur, et ubi sic confligit cum ipsa natura cor- 30
poris vis doloris, ut neutrum alteri cedat? Hic enim
quando contingit iste conflictus, aut dolor vincit

et sensum mors adimit, aut natura vincit et do-
lorem sanitas tollit. Ibi autem et dolor permanet
ut affligat, et natura perdurat ut sentiat; quia
utrumque ideo non deficit, ne poena deficiat. Ad
5 hos autem fines bonorum et malorum, illos expe-
tendos, istos cavendos, quoniam per judicium tran-
sibunt ad illos boni, ad istos mali: de hoc judicio,
quantum Deus donaverit, in consequenti volumine
disputabo.

10

L I B E R X X.

CAPUT II.

*De varietate rerum humanarum, cui non
potest dici deesse judicium Dei, quamvis nequeat
vestigari.*

15 Nunc autem et mala aequo animo ferre disci-
mus, quae patiuntur et boni, et bona non magni-
pendere, quae adipiscuntur et mali; ac per hoc
etiam in his rebus, in quibus non apparent divina
justitia, salutaris est divina doctrina. Nescimus enim
20 quo judicio Dei bonus ille sit pauper, malus ille
sit dives; iste gaudeat, quem pro suis perditis
moribus cruciari debuisse maeroribus arbitramur,
contristetur ille, quem vita laudabilis gaudere de-
buisse persuadet; exeat de judicio non solum
25 inultus, verum etiam damnatus innocens, aut ini-
quitate judicis pressus aut falsis obrutus testimo-
niis, e contrario scelestus adversarius ejus non so-
lum impunitus, verum etiam vindicatus insultet;
impius optime valeat, pius languore tabescat; la-
30 trocentur sanissimi juvenes, et qui nec verbo
quemquam laedere potuerunt, diversa morborum

atrocitate affligantur infantes; utilis rebus humanis immatura morte rapiatur, et qui videtur nec nasci debuisse diutissime insuper vivat; plenus criminibus sublimetur honoribus, et hominem sine querella tenebrae ignobilis abscondit, et cetera 5 hujus modi, quae quis colligit, quis enumerat? Quae si haberent in ipsa velut absurditate constantiam, ut in hac vita, in qua *homo*, sicut sacer psalmus eloquitur, *vanitati similis factus est et dies ejus velut umbra praetereunt*, nonnisi mali adipiscerentur transitoria bona ista atque terrena, nec nisi boni talia paterentur mala: posset hoc referri ad judicium justum Dei sive etiam benignum, ut, qui non erant assecuturi bona aeterna, quae faciunt beatos, temporalibus vel deciperentur pro 10 malitia sua vel pro Dei misericordia consolarentur bonis, et qui non erant passuri aeterna tormenta, temporalibus vel pro suis quibuscumque et quantuliscumque peccatis affligerentur vel propter impletandas virtutes exercerentur malis. Nunc vero, 20 quando non solum in malo sunt boni et in bono mali, quod videtur injustum, verum etiam plerumque et malis mala eveniunt et bonis bona proveniunt: magis inscrutabilia fiunt judicia Dei et investigabiles viae ejus. Quamvis ergo nesciamus 25 quo judicio Deus ista vel faciat vel fieri sinat, apud quem summa virtus est et summa sapientia, summa justitia, nulla infirmitas, nulla temeritas, nulla iniquitas: salubriter tamen discimus non magnipendere seu bona seu mala, quae videmus 30 esse bonis malisque communia; et illa bona quaerere, quae bonorum, atque illa mala maxime fugere, quae propria sunt malorum. Cum vero ad illud Dei judicium venerimus, cuius tempus jam proprius dies judicii et aliquando dies Domini nuncupatur: non solum quaecumque tunc judicabuntur,

verum etiam quaecumque ab initio judicata et
quaecumque usque ad illud tempus adhuc judi-
canda sunt, apparebunt esse justissima. Ubi hoc
quoque manifestabitur, quam justo judicio Dei fiat,
5 ut nunc tam multa ac paene omnia justa judicia
Dei lateant sensus mentesque mortalium, cum ta-
men in hac re piorum fidem non lateat, justum
esse quod latet.

L I B E R X X I.

10

CAPUT IV.

*De naturalibus exemplis, quorum
consideratio doceat posse inter cruciatus viventia
corpora permanere.*

Quapropter si, ut scripserunt qui naturas ani-
malium curiosius indagarunt, salamandra in ignibus
vivit et quidam notissimi Sicilae montes, qui tanta
temporis diuturnitate ac vetustate usque nunc ac
deinceps flammis aestuant atque integri perseve-
rant, satis idonei testes sunt non omne, quod
15 ardet, absumi et anima indicat non omne, quod
dolere potest, posse etiam mori: quid adhuc a
nobis rerum poscuntur exempla, quibus doceamus
non esse incredibile, ut hominum corpora sempi-
terno supplicio punitorum et in igne animam non
20 amittant et sine detimento ardeant et sine inte-
ritu doleant? Habebit enim tunc istam carnis
substantia qualitatem ab illo inditam, qui tam
miras et varias tot rebus indidit, quas videmus,
ut eas, quia multae sunt, non miremur. Quis enim
25 nisi Deus creator omnium dedit carni pavonis
mortui ne putesceret? Quod cum auditu incre-
dibile videretur, evenit ut apud Carthaginem no-

bis cocta apponetur haec avis, de cuius pectore pulparum, quantum visum est, decerptum servari jussimus; quod post dierum tantum spatium, quanto alia caro quaecumque cocta putesceret, prolatum atque oblatum nihilo nostrum offendit 5 olfactum. Itemque repositum post dies amplius quam triginta idem quod erat inventum est, idemque post annum, nisi quod aliquantum corpulentiae siccioris et contractioris fuit. Quis paleae dedit vel tam frigidam vim, ut obrutas nives servet, vel 10 tam fervidam, ut poma immatura maturet?

De ipso igne mira quis explicet, quo quaeque adusta nigrescunt, cum ipse sit lucidus, et paene omnia, quae ambit et lambit, colore pulcherrimus decolorat atque ex pruna fulgida carbonem tae- 15 terimum reddit? Neque id quasi regulariter definitum est; nam e contrario lapides igne candente percocti et ipsi fiunt candidi, et quamvis magis ille rubeat, illi albcent, congruit tamen luci quod album est, sicut nigrum tenebris. Cum itaque ignis 20 in lignis ardeat, ut lapides coquat, contrarios habet non in contrariis rebus effectus. Etsi enim lapides et ligna diversa sunt, contraria tamen non sunt, sicut album et nigrum, quorum in lapidibus unum facit, alterum in lignis, clarus illos clarificans, 25 haec offuscans, cum in illis deficeret, nisi in istis viveret. Quid, in carbonibus nonne miranda est et tanta infirmitas, ut ictu levissimo frangantur, pressu facilissimo conterantur, et tanta firmitas, ut nullo umore corrumpantur, nulla aetate vincantur, 30 usque adeo ut eos substernere soleant, qui limites figunt, ad convincendum litigatorem, quisquis post quantilibet tempora extiterit fixumque lapi- dem limitem non esse contenderit? Quis eos in terra umida infossos, ubi ligna putescerent, tamdiu 35

durare incorruptibiliter posse nisi rerum ille corruptor ignis effecit?

Intueamur etiam miraculum calcis. Excepto eo, de quo jam satis diximus, quod igne candidat, quo 5 alia taetra redduntur, etiam occultissime ab igne ignem concipit eumque jam gleba tangentibus frigida tam latenter servat, ut nulli nostro sensui prorsus appareat, sed compertus experimento, etiam dum non appetat, sciatur inesse sopitus. 10 Propter quod eam vivam calcem loquimur, velut ipse ignis latens anima sit invisibilis visibilis corporis. Jam vero quam mirum est, quod, cum extinguitur, tunc accenditur! Ut enim occulto igne careat, aquae infunditur aquave perfunditur, et 15 cum ante sit frigida, inde fervescit, unde ferventia cuncta frigescunt. Velut exspirante ergo illa gleba discedens ignis, qui latebat, appetat, ac deinde tamquam morte sic frigida est, ut adjecta unda non sit arsura et quam calcem vocabamus vivam, 20 vocemus extinctam. Quid est quod huic miraculo addi posse videatur? et tamen additur. Nam si non adhibeas aquam, sed oleum, quod magis formes est ignis, nulla ejus perfusione vel infusione fervescit. Hoc miraculum si de aliquo Indico lapide 25 legeremus sive audiremus et in nostru experimentum venire non posset, profecto aut mendacium putaremus aut certe granditer miraremur. Quarum vero rerum ante nostros oculos cotidiana documenta versantur, non genere minus mirabilli, sed 30 ipsa assiduitate vilescunt, ita ut ex ipsa India, quae remota est pars orbis a nobis, desierimus nonnulla mirari, quae ad nos potuerunt miranda perduci.

Adamantem lapidem multi apud nos habent et 35 maxime aurifices insignioresque gemmarum, qui lapis nec ferro nec igni nec alia vi ulla perhibe-

tur praeter hircinum sanguinem vinci. Sed qui eum habent atque noverunt, numquid ita mirantur ut hi, quibus primum potentia ejus ostenditur? Quibus autem non ostenditur, fortasse nec credunt; aut si credunt, inexperta mirantur; et si contigerit 5 experiri, adhuc quidem mirantur insolita, sed assiduitas experiendi paulatim subtrahit admirationis incitamentum. Magnetem lapidem novimus mirabilem ferri esse raptorem; quod cum primum vidi, vehementer inhorru. Quippe cernebam a lapide 10 ferreum anulum raptum atque suspensum; deinde tamquam ferro, quod rapuerat, vim dedisset suam communemque fecisset, idem anulus alteri admotus est eundemque suspendit, atque ut ille prior lapidi, sic alter anulus priori anulo cohaerebat; 15 accessit eodem modo tertius, accessit et quartus; jamque sibi per mutua circulis nexit non implicatorum intrinsecus, sed extrinsecus adhaerentium quasi catena pependerat anulorum. Quis istam virtutem lapidis non stuperet, quae illi non solum 20 inerat, verum etiam por tot suspensa transibat et invisibilibus ea vinculis subligabat? Sed multo est mirabilius, quod a fratre et coepiscopo meo Se- vero Milevitano de isto lapide comperi. Se ipsum namque vidisse narravit, quem ad modum Batha- 25 narius quondam comes Africae, cum apud eum convivaretur episcopus, eundem protulerit lapidem et tenuerit sub argento ferrumque super argentum posuerit; deinde sicut subter movebat manum, qua lapidem tenebat, ita ferrum desuper movebatur, 30 atque argento medio nihilque paciente concitissimo cursu ac recursu infra lapis ab homine, supra ferrum rapiebatur a lapide. Dixi quod ipse conspexi, dixi quod ab illo audivi, cui tamquam ipse viderim credidi. Quid etiam de isto magnete 35 legerim dicam. Quando juxta eum ponitur adamans,

non rapit ferrum, et si jam rapuerat, ut ei appropinquaverit, mox remittit. India mittit hos lapides; sed si eos nos cognitos jam desistimus admirari, quanto magis illi, a quibus veniunt, si eos 5 facillimos habent, sic forsitan habent, ut nos calcem, quam miro modo aqua fervescentem, quo solet ignis extingui, et oleo non fervescentem, quo solet ignis accendi, quia in promptu nobis est, non miramur.

10

CAPUT VII.

Quod in rebus miris summa credendi ratio sit omnipotentia Creatoris.

Cur itaque facere non possit Deus, ut et resurgent corpora mortuorum et igne aeterno crucientur 15 corpora damnatorum, qui fecit mundum in caelo, in terra, in aere, in aquis innumerabilibus miraculis plenum, cum sit omnibus quibus plenus est procul dubio majus et excellentius etiam mundus ipse miraculum? Sed isti, cum quibus vel contra 20 quos agimus, qui et Deum esse credunt, a quo factus est mundus, et deos ab illo factos, per quos ab illo administratur mundus, et miraculorum effectrices sive spontaneorum sive cultu et ritu quolibet imperatorum sive etiam magicorum 25 mundanas vel non negant vel insuper et praedican potestates, quando eis rerum vim mirabilem proponimus aliarum, quae uerum animalia sunt rationalia nec ulla ratione praediti spiritus, sicut sunt ea, quorum pauca commemoravimus, respondere assolent: «Vis est ista naturae, natura eorum sic se habet, propriarum sunt istae efficaciae naturalium». Tota itaque ratio est, cur Agrigentum salem flamma fluere faciat, aqua crepitare, quia

haec est natura ejus. At hoc esse potius contra naturam videtur, quae non igni, sed aquae dedit salem solvere, torrere autem igni, non aquae. Sed ista, inquiunt, salis hujus naturalis est vis, ut his contraria patiatur. Haec igitur ratio redditur et de illo fonte Garamantico, ubi una vena friget diebus, noctibus fervet, vi utraque molesta tangentibus; haec et de illo alio, qui cum sit contrectantibus frigidus et facem sicut alii fontes extinguit accensam dissimiliter tamen atque mirabiliter idem ipse 10 accendit extinctam; haec et de lapide asbesto, qui cum ignem nullum habeat proprium, accepto tamen sic ardet alieno, ut non possit extingui; haec de ceteris, quae piget retexere, quibus licet vis insolita contra naturam inesse videatur, alia 15 tamen de illis non redditur ratio, nisi ut dicatur hanc eorum esse naturam. Brevis sane ista est ratio, fateor, sufficiensque responsio. Sed cum Deus auctor sit naturarum omnium, cur nolunt fortiorum nos reddere rationem, quando aliquid 20 velut impossibile nolunt credere eisque redditionem rationis poscentibus respondemus hanc esse voluntatem omnipotentis Dei? qui certe non ob aliud vocatur omnipotens, nisi quoniam quidquid vult potest, qui potuit creare tam multa, quae 25 nisi ostenderentur aut a credendis hodieque dicerentur testibus, profecto impossibilia putarentur, non solum quae ignotissima apud nos, verum etiam quae notissima posui. Illa enim quae apud nos praeter eos, quorum de his libros legimus, non 30 habent testem et ab eis conscripta sunt, qui non sunt divinitus docti atque humanitus falli forte potuerunt, licet cuique sine recta reprehensione non credere.

Nam nec ego volo temere credi cuncta quae 35 posui, quia nec a me ipso ita creduntur, tamquam

nulla de illis sit in mea cogitatione dubitatio, exceptis his, quae vel ipse sum expertus et cuivis facile est experiri; sicut de calce, quod fervet in aqua, in oleo frigida est; de magnete lapide, quod
5 nescio qua sorbitione insensibili stipulam non moveat et ferrum rapiat; de carne non putescente pavonis, cum putuerit et Platonis; de palea sic frigente, ut fluescere nivem non sinat, sic calente ut maturescere poma compellat; de igne fulgido,
10 quod secundum suum fulgorem lapides coquendo candificet et contra eundem suum fulgorem urendo plurima offuscat. Tale est quod et nigrae maculae offunduntur ex oleo splendido, similiter nigrae lineae de candido imprimuntur argento, de carbonibus etiam, quod accidente igne sic vertantur in contrarium, ut de lignis pulcherrimis taetri, fragiles de duris, imputribiles de putribilibus fiant. Haec ipse quaedam cum multis, quaedam cum omnibus novi, et alia plurima, quae huic libro in-
20 serere longum fuit. De his autem, quae posui non experta, sed lecta, praeter de fonte illo, ubi faces ex tinguuntur ardentes et accenduntur ex tinctae, et de pomis terrae Sodomorum forinsecus quasi maturis, intrinsecus fumeis, nec testes aliquos idoneos, a quibus utrum vera essent audirem, potui reperire. Et illum quidem fontem non inveni qui in Epiro vidisse se dicerent, sed qui in Gallia similem nossent non longe a Gratianopoli civitate.
De fructibus autem arborum Sodomitarum non
30 tantum litterae fide dignae indicant, verum etiam tam multi se loquuntur expertos, ut hinc dubitare non possim. Cetera vero sic habeo, ut neque neganda neque affirmanda decreverim; sed ideo etiam ipsa posui, quoniam apud eorum, contra quos
35 agimus, historicos legi, ut ostenderem qualia multa multique illorum nulla redditia ratione in suorum

litteratorum scripta litteris credant, qui nobis credere, quando id, quod eorum experientiam sensumque transgreditur, omnipotentem Deum dicimus esse facturum, nec redditia ratione dignantur. Nam quae melior et validior ratio de rebus talibus 5 redditur, quam cum Omnipotens ea posse facere perhibetur et facturus dicitur, quae praenuntiassent ibi legitur, ubi alia multa praenuntiavit, quae fecisse monstratur? Ipse quippe faciet, quia se facturum esse praedixit, quae impossibilia putantur, 10 qui promisit et fecit ut ab incredulis gentibus incredibilia crederentur.

L I B E R X X I I .

C A P U T I I .

De aeterna Dei et incommutabili voluntate. 15

Multa enim fiunt quidem a malis contra voluntatem Dei; sed tantae est ille sapientiae tantaeque virtutis, ut in eos exitus sive fines, quos bonos et justos ipse praescivit, tendant omnia, quae voluntati ejus videntur adversa. Ac per hoc cum 20 Deus mutare dicitur voluntatem, ut quibus lenis erat verbi gratia reddatur iratus, illi potius quam ipse mutantur et eum quodam modo mutatum in his quae patiuntur inveniunt; sicut mutatur sol oculis sauciatis et asper quodam modo ex miti et 25 ex delectabili molestus efficitur, cum ipse apud se ipsum maneat idem qui fuit. Dicitur etiam voluntas Dei, quam facit in cordibus oboedientium mandatis ejus, de qua dicit apostolus: *Deus est enim, qui operatur in vobis et velle,* sicut justitia Dei 30 non solum qua ipse justus est dicitur, sed illa

etiam quam in homine, qui ab illo justificatur, facit. Sic et lex ejus vocatur, quae potius est hominum, sed ab ipso data; nam utique homines erant, quibus ait Iesus: *In lege vestra scriptum est*, cum alio loco legamus: *Lex Dei ejus in corde ejus.* Secundum hanc voluntatem, quam Deus operatur in hominibus, etiam velle dicitur, quod non ipse vult, sed suos id volentes facit; sicut dicitur cognovisse, quod ut cognosceretur fecit, a quibus ignorabatur. Neque enim dicente apostolo: *Nunc autem cognoscentes Deum, immo cogniti a Deo,* fas est ut credamus, quod eos tunc cognoverit Deus praecognitos ante constitutionem mundi; sed tunc cognovisse dictus est, quod tunc ut cognosceretur effecit. De his locutionum modis jam et in superioribus libris memini disputatum. Secundum hanc ergo voluntatem, qua Deum velle, decimus quod alios efficit velle, a quibus futura nesciuntur, multa vult nec facit.

Multa enim volunt fieri sancti ejus ab illo inspirata sancta voluntate, nec fiunt, sicut orant pro quibusdam pie sancteque, et quod orant non facit, cum ipse in eis hanc orandi voluntatem sancto Spiritu suo fecerit. Ac per hoc, quando secundum Deum volunt et orant sancti, ut quisque sit salvis, possumus illo modo locutionis dicere: «Vult Deus et non facit»; ut ipsum dicamus velle qui ut velint isti facit. Secundum illam vero voluntatem suam, quae cum ejus praescientia semperitera est, profecto in caelo et in terra omnia quaecumque voluit non solum praeterita vel præsentia, sed etiam futura jam fecit. Verum antequam venit tempus, quo voluit ut fieret, quod ante tempora universa præscivit atque disposit, dicimus: «Fiet quando Deus voluerit»; si autem non solum tempus quo futurum est, verum etiam utrum fu-

turum sit ignoramus, dicimus: «Fiet, si Deus voluerit»; non quia Deus novam voluntatem, quam non habuit, tunc habebit; sed quia id, quod ex aeternitate in ejus immutabili praeparatum est voluntate, tunc erit.

5

CAPUT III.

De promissione aeterna beatitudinis sanctorum et perpetuis suppliciis impiorum.

Quapropter, ut cetera tam multa praeteream, sicut nunc in Christo videmus impleri quod promisit Abrahae dicens: *In semine tuo benedicentur omnes gentes*: ita quod eidem semini ejus promisit implebitur, ubi ait per prophetam: *Resurgent qui erant in monumentis*, et quod ait: *Erit caelum novum et terra nova, et non erunt memores priorum, nec ascendet in cor ipsorum, sed laetitiam ex exsultationem invenient in ea. Ecce ego faciam Hierusalem exsultationem et populum meum laetitiam; et exsultabo in Hierusalem et laetabor in populo meo, et ultra non audietur in illa vox fletus*; et per alium prophetam quod praenuntiavit dicens eidem prophetae: *In tempore illo salvabitur populus tuus omnis qui inventus fuerit scriptus in libro, et multi dormientium in terrae pulvere* (sive, ut quidam interpretati sunt, aggere) *exsurgent, hi in vitam aeternam et hi in opprobrium et in confusionem aeternam*; et alio loco per eundem prophetam: *Accipient regnum sancti Altissimi et obtinebunt illud usque in saeculum et usque in saeculum saeculorum*; et paulo post: *Regnum, inquit, ejus regnum sempiternum*; et alia quae ad hoc pertinentia in libro vicensimo posui, sive quae non

posui et tamen in eisdem litteris scripta sunt, venient et haec, sicut ista venerunt, quae increduli non putabant esse ventura. Idem quippe Deus utraque promisit, utraque ventura esse praedixit,
5 quem perhorrescunt numina paganorum, etiam teste Porphyrio, nobilissimo philosopho paganorum.

CAPUT XXII.

*De miseriis ac malis, quibus humanum genus
merito primae praevaricationis obnoxium est et a
10 quibus nemo nisi per Christi gratiam liberatur.*

Nam quod ad primam originem pertinet, omnem mortalium progeniem fuisse damnatam, haec ipsa vita, si vita dicenda est, tot et tantis malis plena testatur. Quid enim aliud indicat horrenda qua-
15 dam profunditas ignorantiae, ex qua omnis error exsistit, qui omnes filios Adam tenebroso quodam sinu suscepit, ut homo ab illo liberari sine labore, dolore, timore non possit? Quid amor ipse tot rerum vanarum atque noxiarum et ex hoc mor-
20 daces curae, perturbationes, maerores, formidines, insana gaudia, discordiae, lites, bella, insidia, iracundiae, inimicitiae, fallacia, adulatio, fraus, fur-
tum, rapina, perfidia, superbia, ambitio, invidentia, homicidia, parricidia, crudelitas, saevitia, nequitia,
25 luxuria, petulantia, sacrilegia, haereses, blasphemiae, perjuria, oppressiones innocentium, calumniae, circumventiones, praevaricationes, falsa testi-
monia, iniqua judicia, violentiae, latrocinia et quid-
quid talium malorum in mentem non venit et tamen
30 de vita ista hominum non recedit? Verum haec hominum sunt malorum, ab illa tamen erroris et

perversi amoris radice venientia, cum qua omnis filius Adam nascitur. Nam quis ignorat cum quanta ignorantia veritatis, quae jam in infantibus manifesta est, et cum quanta abundantia vanae cupiditatis, quae in pueris incipit apparere, homo 5 veniat in hanc vitam, ita ut, si dimittatur vivere ut velit et facere quidquid velit, in haec facinora et flagitia, quae commemoravi et quae commemo-
rare non potui, vel cuncta vel multa perveniat?

Sed divina gubernatione non omni modo dese- 10 rente damnatos et Deo non continente in ira sua miserations suas in ipsis sensibus generis humani prohibitio et eruditio contra istas, cum quibus na- scimur, tenebras vigilant et contra hos impetus opponuntur, plena tamet etiam ipsae laborum 15 et dolorum. Quid enim sibi volunt multimodae formidines, quae cohibendis parvulorum vanitati- bus adhibentur? Quid paedagogi, quid magistri, quid ferulae, quid lora, quid virgae, quid disciplina illa, qua scriptura sancta dicit dilecti filii latera 20 esse tundenda, ne crescat indomitus domarique jam durus aut vix possit aut fortasse nec pos- sit? Quid agitur his poenis omnibus, nisi ut de- belletur imperitia et prava cupiditas infrenetur, cum quibus malis in hoc saeculum venimus? Quid est 25 enim, quod cum labore meminimus, sine labore obliviscimur; cum labore discimus, sine labore nescimus; cum labore strenui, sine labore inertes sumus? Nonne hinc appetet, in quind velut pon- dere suo quam proclivis et prona sit vitiosa natura 30 et quanta ope, ut hinc liberetur, indigeat? Desidia, segnitia, pigritia, neglegentia vitia sunt utique qui- bus labor fugitur, cum labor ipse, etiam qui est utilis, poena sit.

Sed praeter pueriles poenas, sine quibus disci 35 non potest quod majores volunt, qui vix aliquid

utiliter volunt, quot et quantis poenis genus agitetur
 humanum, quae non ad malitiam nequitiamque ini-
 quorum, sed ad condicionem pertinent miseriamque
 communem, quis ullo sermone digerit? quis ulla
 5 cogitatione comprehendit? Quantus est metus,
 quanta calamitas ab orbitatibus atque luctu, a damnis
 et damnationibus, a deceptionibus et mendaciis ho-
 minum, a suspicionibus falsis, ab omnibus violentis
 facinoribus et sceleribus alienis! quando quidem ab
 10 eis et depraedatio et captivitas, et vincula et carce-
 res, et exsilia et cruciatus, et amputatio membro-
 rum et privatio sensuum, alia multa horrenda saepe
 contingunt. Quid? ab innumeris casibus quae
 forinsecus corpori formidantur, aestibus et frigo-
 15 ribus, tempestatibus, imbribus, alluvionibus, coru-
 scatione, tonitru, grandine, fulmine, motibus hia-
 tibusque terrarum, oppressionibus ruinarum, ab
 offensionibus et pavore vel etiam malitia jumento-
 rum, a tot venenis fruticum, aquarum, aura-
 20 rum, bestiarum, a ferarum vel tantummodo mo-
 lestis vel etiam mortiferis morsibus, a rabie quae
 contingit ex rabido cane, ut etiam blanda et
 amica suo domino bestia nonnumquam vehemen-
 tius et amarius quam leones draconesque metuatur
 25 faciatque hominem, quem forte attaminaverit, con-
 tagione pestifera ita rabiosum, ut a parentibus,
 conjugi, filiis pejus omni bestia formidetur! Quae
 mala patiuntur navigantes! quae terrena itinera
 gradientes! Quis ambulat ubicumque non inopi-
 30 natis subjacens casibus? De foro quidam rediens
 domum sanis pedibus suis cecidit, pedem fregit et
 ex illo vulnere finivit hanc vitam. Quid videtur
 sedente securius? De sella, in qua sedebat, ceci-
 dit Heli sacerdos et mortuus est. Agricolae, immo-
 35 vero omnes homines, quot et quantos a caelo et
 terra vel a perniciosis animalibus casus metuunt

agrorum fructibus! Solent tamen de frumentis tandem collectis et reconditis esse securi. Sed quibusdam, quod novimus, proventum optimum frumentorum fluvius improvisus fugientibus hominibus de horreis ejecit atque abstulit. Contra milleformes daemonum incursus quis innocentia sua fudit? quando quidem, ne quis fideret, etiam parvulos baptizatos, quibus certe nihil est innocentius, aliquando sic vexant, ut in eis maxime Deo ista sinnente monstretur hujus vitae flenda calamitas et 10 alterius desideranda felicitas. Jam vero de ipso corpore tot existunt morborum mala, ut nec libris medicorum cuncta comprehensa sint; in quorum pluribus ac paene omnibus etiam ipsa adjuventa et medicamenta tormenta sunt, ut homines 15 a poenarum exitio poenali eruantur auxilio.

Ipse postremo somnus, qui propriæ quietis nomen accepit, quis verbis explicet, saepe somniorum visis quam sit inquietus et quam magnis, licet falsarum rerum, terroribus, quas ita exhibet et quodam 20 modo exprimit, ut a veris eas discernere nequeamus, animam miseram sensusque perturbet? Qua falsitate visorum etiam vigilantes in quibusdam morbis et venenis miserabilius agitantur; quamvis multimoda varietate fallacie homines etiam sanos 25 maligni daemones nonnumquam decipient talibus visis, ut, etiamsi eos per haec ad sua traducere non potuerint, sensus tamen eorum solo appetitu qualitercumque persuadendae falsitatis illudant.

Ab hujus tam miserae quasi quibusdam inferis 30 vitae non liberat nisi gratia Salvatoris Christi, Dei ac Domini nostri (hoc enim nomen est ipse Jesus; interpretatur quippe Salvator), maxime ne post hanc miserior ac sempiterna suscipiat, non vita, sed mors. Nam in ista quamvis sint per sancta et 35 sanctos curationum magna solacia, tamen ideo

non semper etiam ipsa beneficia tribuuntur petentibus, ne propter hoc religio quaeratur, quae propter aliam magis vitam, ubi mala non erunt omnino ulla, quaerenda est; et ad hoc meliores 5 quosque in his malis adjuvat gratia, ut quanto fideliore, tanto fortiore corde tolerentur. Ad quam rem etiam philosophiam prodesse dicunt docti hujus saeculi, quam dii quibusdam paucis, ait Tullius, veram dederunt; nec hominibus, inquit, ab 10 his aut datum est donum majus aut potuit ullum dari. Usque adeo et ipsi, contra quos agimus, quoquo modo compulsi sunt in habenda non quamcumque, sed vera philosophia divinam gratiam confiteri. Porro si paucis divinus datum est 15 verae philosophiae contra miserias hujus vitae unicum auxilium, satis et hinc apparet humanum genus ad luendas miseriarum poenas esse damnum. Sicut autem hoc, ut fatentur, nullum divinum majus est donum, sic a nullo Deo dari 20 credendum est, nisi ab illo, quo et ipsi qui multos deos colunt nullum dicunt esse majorem.

CAPUT XXIII.

25 *De his, quae praeter illa mala, quae bonis malisque communia sunt, ad justorum laborem specialiter pertinent.*

Praeter haec autem mala hujus vitae bonis malisque communia habent in ea justi etiam proprios quosdam labores suos, quibus adversus vitia militant et in talium proeliorum temptationibus periculisque versantur. Aliquando enim concitatius, aliquando remissius, non tamen desinit caro concupiscere adversus spiritum et spiritus adversus carnem, ut non ea quae volumus faciamus, omnem malam concupiscentiam consumendo, sed eam no-

bis, quantum divinitus adjuti possumus, non ei consentiendo subdamus, vigiliis continuis excubantes, ne opinio veri similis fallat, ne decipiat sermo versutus, ne se tenebrae alicujus erroris offundant, ne quod bonum est malum aut quod malum est bonum esse credatur, ne ab his quae agenda sunt metus revocet, ne in ea quae agenda non sunt cupidio praecepit, ne super iracundiam sol occidat, ne inimicitiae provocent ad retributionem mali pro malo, ne absorbeat inhonesta vel immoderata tristitia, ne impertiendorum beneficiorum ingerat mens ingrata torporem, ne maledicis rumoribus bona conscientia fatigetur, ne temeraria de alio suspicio nos nostra decipiat, ne aliena de nobis falsa nos frangat, ne regnet peccatum in nostro mortali corpore ad oboediendum desideriis ejus, ne membra nostra exhibeantur iniquitatis arma peccato, ne oculus sequatur concupiscentiam, ne vindicandi cupiditas vincat, ne in eo q od male delectat vel visio vel cogitatio remoretur, ne improbum aut indecens verbum libenter audiatur, ne fiat quod non licet etiamsi libet, ne in hoc bello laborum periculorumque plenissimo vel de viribus nostris speretur facienda victoria vel viribus nostris facta tribuantur, sed ejus gratiae, de quo ait apostolus: *Gratias autem Deo, qui dat nobis victoriam per Dominum nostrum Iesum Christum;* qui et alio loco: *In his, inquit, omnibus supervincimus per eum qui dilexit nos;* sciamus tamen, quantalibet virtute proeliandi vitiis repugnemus vel etiam vitia superemus et subjugemus, quamdiu sumus in hoc corpore, nobis deesse non posse unde dicamus Deo: *Dimitte nobis debita nostra.* In illo autem regno, ubi semper cum corporibus immortalibus erimus, nec proelia nobis erunt ulla nec debita; quae nusquam et numquam essent, si natura no-

stra, sicut recta creata est, permaneret. Ac per hoc etiam noster iste conflictus, in quo periclitamur et de quo nos victoria novissima cupimus liberari, ad vitae hujus mala pertinet, quam tot 5 tantorumque testimonio malorum probamus esse damnatam.

CAPUT XXX.

De aeterna felicitate civitatis Dei sabbatoque perpetuo.

10 Quanta erit illa felicitas, ubi nullum erit malum, nullum latebit bonum, vacabitur Dei laudibus, qui erit omnia in omnibus! Nam quid aliud agatur, ubi neque ulla desidia cessabitur neque ulla indigentia laborabitur, nescio. Admoneor etiam sancto 15 cantico, ubi lego vel audio: *Beati, qui habitant in domo tua, in saecula saeculorum laudabunt te.* Omnia membra et viscera incorruptibilis corporis, quae nunc videmus per usus necessitatis varios distributa, quoniam tunc non erit ipsa necessitas, 20 sed plena, certa, secura, sempiterna felicitas, proficient in laudibus Dei. Omnes quippe illi, de quibus jam sum locutus, qui nunc latent, harmoniae corporalis numeri non latebunt, intrinsecus et extrinsecus per corporis cuncta dispositi, et cum ceteris rebus, quae ibi magnae atque mirabiles videbuntur, rationales entes in tanti artificis laudem rationabilis pulchritudinis delectatione succendent. Qui motus illic talium corporum sint futuri, temere definire non audeo, quod excogitare non valeo; 25 tamen et motus et status, sicut ipsa species, decens erit, ubi quicumque erit, ubi quod non decebit erit. Certe ubi volet spiritus, ibi erit protinus cor-

pus; nec volet aliquid spiritus, quod nec spiritum posset decere nec corpus. Vera ibi gloria erit, ubi laudantis nec errore quisquam nec adulazione laudabitur; verus honor, qui nulli negabitur digno, nulli deferetur indigno; sed nec ad eum ambiet 5 ullus indignus, ubi nullus permittetur esse nisi dignus; vera pax, ubi nihil adversi nec a se ipso nec ab aliquo quisque patietur. Praemium virtutis erit ipse, qui virtutem dedit eique se ipsum, quo melius et majus nihil possit esse, promisit. Quid 10 est enim aliud quod per prophetam dixit: *Ero illorum Deus, et ipsi erunt mihi plebs,* nisi: «Ego ero unde satientur, ego ero quaecumque ab hominibus honeste desiderantur, et vita et salus et 15 victus et copia et gloria et honor et pax et omnia bona»? Sic enim et illud recte intellegitur, quod ait apostolus: *Ut sit Deus omnia in omnibus.* Ipse finis erit desideriorum nostrorum, qui sine fine videbitur, sine fastidio amabitur, sine fatigatione laudabitur. Hoc munus, hic affectus, hic actus profecto 20 erit omnibus, sicut ipsa vita aeterna, communis.

Ceterum qui futuri sint pro meritis praemiorum etiam gradus honorum atque gloriarum, quis est idoneus cogitare, quanto magis dicere? Quod tam 25 men futuri sint, non est ambigendum. Atque id etiam beata illa civitas magnum in se bonum videbit, quod nulli superiori ullus inferior invidebit, sicut nunc non invident archangelis angeli ceteri; tamque nolet esse unusquisque quod non accepit, 30 quamvis sit pacatissimae concordiae vinculo ei qui accepit obstrictus, quam nec in corpore vult oculus esse qui est digitus, cum membrum utrumque contineat totius carnis pacata compago. Sic itaque habebit donum alius alio minus, ut hoc quoque 35 donum habeat, ne velit amplius.

Nec ideo liberum arbitrium non habebunt, quia peccata eos delectare non poterunt. Magis quippe erit liberum a delectatione peccandi usque ad delectationem non peccandi indeclinabilem libera-
5 tum. Nam primum liberum arbitrium, quod homini datum est, quando primo creatus est rectus, potuit non peccare, sed potuit et peccare; hoc autem novissimum eo potentius erit, quo peccare non poterit; verum hoc quoque Dei munere, non
10 suae possibilitate naturae. Aliud est enim esse Deum, aliud participem Dei. Deus natura peccarem non potest; particeps vero Dei ab illo accepit, ut peccare non possit. Servandi autem gra-
15 dus erant divini muneris, ut primum daretur libe-
rum arbitrium, quo non peccare homo posset, novissimum quo peccare non posset, atque illud ad comparandum meritum, hoc ad recipiendum praemium pertineret. Sed quia peccavit ista na-
tura cum peccare potuit, largiore gratia liberatur,
20 ut ad eam perducatur libertatem, in qua peccare non possit. Sicut enim prima immortalitas fuit, quam peccando Adam perdidit, posse non mori, novissima erit non posse mori: ita primum liberum arbitrium posse non peccare, novissimum non
25 posse peccare. Sic enim erit inamissibilis voluntas pietatis et aequitatis, quo modo est felicitatis. Nam utique peccando nec pietatem nec felicitatem tenuimus, voluntatem vero felicitatis nec perdita felici-
tate perdidimus. Certe Deus ipse numquid, quo-
30 niam peccare non potest, ideo liberum arbitrium habere negandus est?

Erit ergo illius civitatis et una in omnibus et inseparabilis in singulis voluntas libera, ab omni malo liberata et impleta omni bono, truens inde-
35 ficienter aeternorum jucunditate gaudiorum, oblita culparum, oblita poenarum; nec ideo tamen sua

liberationis oblita, ut liberatori suo non sit ingrata: quantum ergo attinet ad scientiam rationalem, memor praeteritorum etiam malorum suorum; quantum autem ad experientis sensum, prorsus immemor. Nam et peritissimus medicus, sicut arte 5 sciuntur, omnes fere corporis morbos novit; sicut autem corpore sentiuntur, plurimos nescit, quos ipse non passus est. Ut ergo scientiae malorum duae sunt; una, qua potentiam mentis non latent, altera, qua experientis sensibus inherent (aliter 10 quippe sciuntur vitia omnia per sapientiae doctrinam, aliter per insipientis pessimam vitam): ita et oblivious malorum duae sunt. Aliter ea namque obliviscitur eruditus et doctus, aliter expertus et passus; ille, si peritiam neglegat, iste, si miseria 15 careat. Secundum hanc oblivionem, quam postiore loco posui, non erunt memores sancti praeteritorum malorum; carebunt enim omnibus, ita ut penitus deleantur de sensibus eorum. Ea tamen potentia scientiae, quae magna in eis erit, non 20 solum sua praeterita, sed etiam daminatorum eos sempiterna miseria non latebit. Alioquin si se fuisse miseros nescituri sunt, quo modo, sicut ait psalmus, *misericordias Domini in aeternum cantabunt?* Quo cantico in gloriam gratiae Christi, cuius 25 sanguine liberati sumus, nihil erit profecto illi jucundius civitati. Ibi perficietur: *Vacate et videte quoniam ego sum Deus;* quod erit vere maximum sabbatum non habens vesperam, quod commendavit Dominus in primis operibus mundi, ubi legitur: *Et requievit Deus die septimo ab omnibus operibus suis, quae fecit, et benedixit Deus diem septimum et sanctificavit eum, quia in eo requievit ab omnibus operibus suis, quae inchoavit Deus facere.* Dies enim septimus etiam nos ipsi erimus, quando ejus fuerimus benedictione et sanctifica-

tione pleni atque refecti. Ibi vacantes videbimus quoniam ipse est Deus; quod nobis ipsi esse voluimus, quando ab illo cecidimus, audientes a seductore: *Eritis sicut dii* et recedentes a vero 5 Deo, quo faciente dii essemus ejus participatione, non desertione. Quid enim sine illo fecimus, nisi quod in ira ejus defecimus? A quo refecti et gratia majore perfecti vacabimus in aeternum, videntes quia ipse est Deus, quo pleni erimus quando ipse 10 erit omnia in omnibus. Nam et ipsa opera bona nostra, quando ipsius potius intelleguntur esse, non nostra, tunc nobis ad hoc sabbatum adipisciendum imputantur; quia si nobis ea tribuerimus, servilia erunt, cum de sabbato dicatur: *Omne 15 opus servile non facietis*; propter quod et per Ezechiem prophetam dicitur: *Et sabbata mea dedi eis in signum inter me et inter eos, ut sci- rent quia ego Dominus qui sanctifico eos.* Hoc perfecte tunc sciemos, quando perfecte vacabimus, 20 et perfecte videbimus quia ipse est Deus.

Ipse etiam numerus aetatum, veluti dierum, si secundum eos articulos temporis computetur, qui scripturis videntur expressi, iste sabbatismus evidenter apparebit, quoniam septimus invenitur; ut 25 prima aetas tamquam primus dies sit ab Adam usque ad diluvium, secunda inde usque ad Abraham, non aequalitate temporum, sed numero generationum; denas quippe habere reperiuntur. Hinc jam, sicut Matthaeus evangelista determinat, tres 30 aetates usque ad Christi subsequuntur adventum, quae singulae denis et quaternis generationibus explicantur: ab Abraham usque ad David una, altera inde usque ad transmigrationem in Babyloniam, tertia inde usque ad Christi carnalem 35 nativitatem. Fiunt itaque omnes quinque. Sexta nunc agitur nullo generationum numero metienda

propter id quod dictum est: *Non est vestrum scire tempora, quae Pater posuit in sua potestate.* Post hanc tamquam in die septimo requiescat Deus, cum eundem diem septimum, quod nos erimus, in se ipso Deo faciet requiescere. De istis porro aetatibus 5 singulis nunc diligenter longum est disputare; haec tamen septima erit sabbatum nostrum, cuius finis non erit vespera, sed dominicus dies velut octavus aeternus, qui Christi resurrectione sacratus est, aeternam non solum spiritus, verum etiam corporis 10 requiem praefigurans. Ibi vacabimus et videbimus, videbimus et amabimus, amabimus et laudabimus. Ecce quod erit in fine sine fine. Nam quis alius noster est finis nisi pervenire ad regnum, cuius nullus est finis?

Videor mihi debitum ingentis hujus operis adjuvante Domino reddidisse. Quibus parum vel quibus nimium est, mihi ignoscant; quibus autem sat 15 est, non mihi, sed Deo mecum gratias congratulantes agant. Amen. Amen.

20

NOTE EXPLICATIVE

C A R T E A I.

PREFATĂ

Pag.	rând.
17	8—9. <i>ex fide vivens</i> . Habacuc II, 4.
»	10. <i>per patientiam</i> . Substantiv cu prepozițiuie în loc de adverbul corespondent = <i>patienter</i> . Această înlocuire este proprie scriitorilor din Africa.
»	10-11. <i>quodadusque... in judicium</i> , Pentru a se înțelege mai bine aceste cuvinte trebuie să amintim aci următorul pasagiu din Augustinus (De Trinitate, Cartea III, cap. 15): <i>quoadusque justitia convertatur in judicium, hoc est judicandi accipiat potestatem</i> . — <i>Quoadusque= quoad</i> , din limba latină clasică.
»	15. <i>Marcellinus</i> fusese trimis de împăratul Honorius în Africa pentru a liniști turbările cauzate de Donațiști (410 d. Chr.). Acolo însă a căzut victimă intrigilor urzite mai ales de colegul său Marius: <i>Marcellimus este omorât</i> în anul 413 dupe Chr..
18	5. <i>Deus superbis</i> Vezi și Epistola Iacobi 4, 6 : <i>Deus superbis obstitit, submissis autem dat gratiam</i> . Precum și : Ep. I Petri 5 5.
»	9. <i>Vergilius</i> . Aeneis VI, 853.

[CAP. I.

»	24. <i>ferrum hostile</i> . Se face aluziune la devastarea Romei de către Alaric în anul 410 d. Chr..
»	28 <i>Testantur hoc.... Orosius</i> (vezi pag. 10 din introducere) în c. VII, cap. 39 zice : <i>Alaricum, capta urbe, praeceptum suis hoc dedisse, ut si qui in sancta loca, praecipue ad sanctorum Apostolorum Petri et Pauli basilicas confugissent hos in primis inviolatos securosque esse sinerent</i> .
»	30. <i>suos</i> = Christians. — <i>alienosque</i> = et paganos.

Pag. rând.

- 18 31. Cuvântul *limes* în limba clasică nu este niciodată întrebuințat în sens figurat, cum este luat în acest pasagiu.
- 19 10. Verbul *imputare* nu se găsește întrebuințat în epoca clasică a limbii latine.
- » 22. Adjectivul *dicatus* este introdus în limba literară de către Augustinus.
- » 26. Adverbul *veraciter* (= vere) aparține limbii latine de mai târziu.

CAP. II.

- 20 9. *quos ad deorum... templo confugisse...* Se citează însă 2 exemple: Agesilaus, după victoria de la Coronea asupra Atenienilor, Beotienilor și aliaților lor, a cruceat pe toți cei refugiați în templul zeiței Minerva. (Plutarch: Viața lui Agesilaus, cap. 19). De asemenea Alexandru cel mare, după un lung asediu, luând cetatea Tyr, ertă pe cei refugiați în templul lui Hercules (Arrianus: De rebus gestis Alexandri c. II c. 24). Aceste exemple însă nu mășorează întru nimic tăria argumentului dat de Augustinus.
- » 14. Vergilius Aeneis c. II v. 502.
- » 16. Vergilius Aeneis c. II v. 166—168.
- » 20. Verg. Aen. c. II v. 169—170. De statua zeiței Pallas (*Paladium*) eră legat destinul Troiei. Diomedes și Ulixes au reușit să ia această statue din templul în care eră fixată cu lanțuri de fier.

CAP. III.

- 21 16. Horatius. Epist. I, 2. v. 69.
- » 21. Vergilius. Aeneis. C. I. v. 67—68.
- » 28. Vergilius Aeneis. C. II. v. 319—321. — Panthus, fiul lui Othrys, eră preotul lui Apollo, al cărui templu eră asezat în cetățuia din Troja.
- » 34. Vergilius Aeneis, C. II, v. 293. — *Penates*, sunt aci zeii protectori ai Troiei.
- 22 7-8. *non numina bona, sed nomina....* Joc de cuvinte.
- » 24. Verbul *blasphemo* și toate derivatele ca: *blasphematio*, *blasphemabilis* etc., au fost introduse din limba elină (*βλασφημέω*) de către Părinții Bisericei din Occident.

A se compară sfârșitul acestui capitol cu finele cap. precedent.

CAP. IV.

Pag. rând.

- 23 9. Vergilius. Aeneis. C. II, v. 761—767.—Cuvântul *asylum*, de origină greacă (*ἀσύλον*), însemnează orice loc consacrat unei divinități. Orice se refugiază într'un astfel de loc găsiă scăpare de orice urmărire. Ací *asylum* = *templum*.

Pag. rând.

- 23 17-18. *liceret....liberet.* Aci avem ceeace se numește un *joc de cuvinte*. Vezi și nota de la pag. 22, r. 7—8.
 » 21. *cum memoriis* = cum basilicis.
 » 34. *communium*. Aceiași zei erau adorați și de Greci și de Troieni.
 24 1. *Sed Vergilius.... mentitus est.* Augustinus presupune că cineva ar putea face această obiecție sau întrerupere.

CAP. VIII.

In acest capitol și în cele următoare Augustinus se ocupă cu o cestiune care revine adesea în scrierile Părintilor Bisericei creștine, anume : de ce și cei buni suferă împreună cu cei răi în această lume. A se vedea în această privință și Tertullianus, Apologeticum, cap. 41.

Pag. rând.

- 24 9-11. *facit... et injustos?* Vezi Ev. sec. Matth. 5 v. 45.
 » 13. *apostolus.* Vezi Pauli epist. ad Romanos 2, 4—6.
 » 16. Verbul *thesaurizo* este introdus din grecește (θησαυρίζω) de către Părintii Bisericei de occident.
 » 29. *qualis sit usus.* Dacă cineva nu știe cum să se folosească de lucruri, chiar cele bune devin rele.
 » 31. *dicuntur.* Sunt socotite ca atari de către oamenii cari nu și dau seama de firea lucrurilor. — Este interesant să amintim aci și argumentarea lui Seneca (De Providentia cap. 3, la început) : Nunc illud dico, ista quae tu vocas aspera, quae adversa et abominanda, primum pro ipsis esse, quibus accidunt; deinde pro universis, quorum major diis cura est, quam singulorum; post haec, volentibus accidere, ac dignos malo esse, si nolint.
 25 3. *nihil ultimo judicio....* Iată și cuvintele lui Tertullianus (Apologeticum, cap. 41) relative la acest punct : Qui enim semel aeternum judicium destinavit post saeculi finem, non praecipitat discretionem, quae est conditio judicii ante saeculi finem.
 » 23. Verbul *eliquare* nu este întrebuițat în epoca clasică. Însemnează : a curății.
 » 25. *blasphemant.* Vezi nota de la p. 22 rândul 24.
 » 28. *horribiliter.* Formațiune post clasică târzie.

CAP. IX.

- 26 4-5 *a facinerosis, flagitiosis atque impiis.* Augustinus prin : *facinora* înțelege crimele ce privesc pe aproapele nostru ca : hoția, omorul, etc.. Prin : *flagitia* se înțelege cele cu privire la noi însine ca necurățenia etc.. Sub cuvîntul *impietas* se cuprinde tot ceeace este relativ la Dumnezeu ca blestemele, etc.. Aceiași distincție trebuie făcută și mai departe la rândul 9—10.
 » 16-17. *sicut minando praedixit,* se poate complini astfel : per

Pag. rând.

- prophetas ut Esaiam et Hieremiam (s. Jeremiah). Vezi d. e. Isaia cap. 24 la început.
- 27 17. *apostolus*: Vezi Pauli Epist. ad Colossenses. 3: v. 18—25. De asemenea în Epist. ad Ephesios, 5, 22 și următoarele. — Cuvântul grec ἀκλητία însemnă la început: adunarea poporului (lat.: contio). În acest sens se găsește d. e. în C. Plinius Caecilius Secundus. (epist. 10, 110 (111), 1): bule et ecclesia = senatul și poporul. În scrisurile Părintilor Bisericii creștine ecclesia înseamnă comunitatea creștinească precum și locul în care se adunau creștinii: biserica.
- 28 4. *humanus dies*, în opoziție cu: *dies Domini*.
- » 21. *Ille quidem.... requiram*. Vezi Ezechiel 33. 6.
- » 23. *speculator* = ἐπισκοπος.

CAP. X.

- 29 7. Cuvintele: *apostolicus* (ἀποστολικός), *apostolus* (ἀπόστολος) și *apostolatus* apartin literaturei creștine.
- » 8. *Scimus....* Vezi Pauli epist. ad Romanos. 8 28.
- » 13. *apostolus*. Petrus (epist. I 3.4). — Paulus (epist I ad Timotheum 6.6 și urm.).
- 29 23. *in illa vastatione*. Se face aluzie la devastarea Romei de către Alaric.
- » 28. *Nudus exivi...* Vezi Pauli, epist. I ad Corinthios 7, 31
- 30 13. *Praecipe divilibus...* Vezi Pauli epist. I ad Timotheum 6, 17 și urm..
- » 26. *Nolite vobis..* Vezi Evang. sec. Matthaeum 6, 19 și urm..
- » 29. *thesaurizate*. Vezi nota de la pag. 21, r. 16.
- 31 3. Episcopul din Nola, Paulinus (Pontius Meropius Anicius Paulinus Nolanus 353—431 d. Chr.) cheltuise toată avereala sa în binefaceri și mai ales cu recumpărarea celor prinși în resboiu.
- » 6. Nola a fost luată de Alaric puțin timp în urmă după devastarea Romei.
- » 21. *bonum = virtutem*.
- » 22-23. *mammona* (mamona sau mammonas, ae). În limba elenă: μαμμωνᾶς (ö). Augustinus însuși ne spune că acest cuvânt în limba punică înseamnă bogăție. Hieronymus ne spune de asemenea că acest cuvânt este: vox syra.

CAP. XI.

Ideile din capitolul acesta și cel următor sunt dezvoltate în scrierea lui Augustinus intitulată: *De cura pro mortuis gerenda*.

Pag. rând.

- 33 16. *religiosi pauperis*. Se face aluziune la săracul Lazarus și bogatul despre care se vorbește în Evang. sec. Lucam 16, 19—26.

CAP. XII.

Pag. rând.

- 33 28-29. Vezi Evang. sec. Lucam 21, 18. Ev. s. Matthaeum 10, 28.
34 3. Vezi Evang. sec. Lucam 12, 4.
» 13. *in psalmo*. Ps. 78, 2 și urm..
» 21. Ps. 115, 15.
» 29. *ulceroso illi paupero*, Lazarus. Se face aluziune la acelaș pasagiu menționat în cap. precedent din Ev. sec. Lucam 16, 19 și urm..
» 33. *Rident haec illi...* La Romani înmormântarea era obiectul unei deosebite îngrijiri. Interzicerea ceremoniei înmormântării era considerată ca o pedeapsă foarte aspră. Astfel în legile romane se citesc dispozițiuni de felul acesta : homicida *insepultus* abjiciatur.
» 35. *philosophi*. Mai ales cei din școala cinică și stoică. Diogenes, reprezentantul de frunte al filozofiei cinice, a lăsat cu limbă de moarte ca corpul său să nu fie înmormântat și fiindcă prietenii săi ii amintea că corpul său va fi sfâșiat de câini și corbi, el a zis să i se puiе alături un băț cu care să gonească câinii și corbii. Prietenii săi i-au zis atunci că nu o să simtă aceasta. Diogenes a răspuns : Dacă nu voi simți nimic, nu am de ce să mă tem ca nu cumva cadavrul meu să fie sfâșiat de animale. Vezi și Seneca (De tranquilitate animi, cap. 14) despre filozoful Theodorus.
35 1. *morerentur*. M. Porcius Cato, în scrierea sa istorică : *De originibus*, ne spune că legiunile se duceau vesele acolo de unde știau că nu se mai întorce.
» 1-2. *bestiis esca*. Înainte de Hercules, cei uciși în resboiu nu se înmormântau.
» 3. *plausibiliter* = cum approbatione populi. Adverbul *plausibiliter* este o formățune cu totul târzie.
» 4. Lucanus. Pharsalia, cartea VII, v. 819.

CAP. XIV.

- » 18. Ananias, Misael și Azarias.
» 19. *alii prophetae* = Jeremias, Ezechiel, etc..
» 22. *prophetam* = Ionam. Vezi și : Profetia lui Iona II, 1.
» 25. Arion din Metimna era un vestit poet liric și muzicant renomuit. A călătorit în multe țări precum și în Italia adunând mulți bani cu arta sa. Imbarcându-se pe o corabie pentru a se reîntoarce în locul său natal, după ce este jefuit de toți banii de către marinarii cari conduceau corabia, se vede în pericol de a fi omorât și aruncat în mare. Dupe multe rugăciuni abiă dobândește permisiunea de a cântă cevă pentru cea din urmă dată. La sunetele armonioase scoase de Arion o mulțime de delfini înconjură corabia. Arion sare pe spatele unui delfin care îl duce nevătămat până la Taenarus
» 29. *mirabilius*. Iona stătuse trei zile și trei nopti chiar în pântecele balenei,

— 170 —
CAP. XV.

Pag. rând.

- 36 8. *captivus apud....* M. Tullius Cicero (De officiis I, 13) zice: Ut, primo Punico bello, Regulus captus a Poenis, cum de captivis commutandis Romam missus esset jurassetque se redditum, primum, ut venit, captivos reddendos in senatu non censuit: deinde cum retineatur a propinquis et ab amicis, ad supplicium redire maluit quam fidem hosti datam fallere.
» 12. *juratione* — jure jurando. *Juratio* este un cuvânt neînțrebuițat în epoca clasică.
37 21-22. *multitudo... ex singulis*. Dacă fiecare în parte este nefericit, totalitatea acestora nu se poate bucură de felicitate.
» 23. *dicunt*. Aceasta este d. e. opiniunea lui Seneca. În cartea: De providentia, cap. 3 citim: Quid illi (Regulo) fortuna nocuit, quod illum documentum fidei, documentum patientiae fecit?
38 7-8. *impudenter atque imprudenter*. Joc de cuvinte.
» 16. *in suis sedibus sc. terrestribus*.

CAP. XX.

- 38 20. *in sanctis canonicis libris*. Se zice cu privire la Vechiul și Noul Testament, ca și în cartea 18, cap. 36 și 38.
» 23. *cavend: carendique*. Joc de cuvinte.
» 25. Exod, 20, 13.
» 28. Exod, 20, 16.
» 33. Evang. sec. Matthaeum, 22, 39.
39 19. Pauli epist. I ad Corinthios 15, 36.
» 21. Psalmi, 78, 47.
» 24. Aceste cuvinte privesc atât secta Manicheenilor cât și a Marcionitilor.

CAP. XXII.

- 40 15-16. *judicium.... involvitur*. Mulți au numit poporul de rând: «magister erroris».
» 21. *libro Platonis*. Este vorba de scrierea intitulată «Phaedon» a filozofului Plato (428–348), cel mai distins școlar al lui Socrates. Tânărul Cleombrotus din Ambracia s'a aruncat în mare pentru a trece mai repede la nemurire. Vezi și Cicero: Tusculanarum quaestionum liber, I, c. 34.
» 28. *magne*. Formațiune datorită poate lui Augustinus.
» 33-34. *prohibendum*. Tot în scrierea «Phaedon» Plato zice că în lumea aceasta suntem așezăți ca în o linie de bătaie de către un comandanț (zeul suprem) și nimeni nu are voie să părăsească locul său fără voia generalului.

CAP. XXIV

Pag. rând.

- 41 22. *in sua carne*. Tot corpul său era acoperit de ulcere.
 » 28. *Catoni preeferamus* Tertullianus (cap. 50 din Apologeticum) desvoltă acelaș argument și zice între altele : Mucius (Scaevola) dexteram suam libens in ara reliquit : o sublimitas animi !... Regulus, ne unus pro multis hostibus viveret, toto corpore cruces patitur : o virum fortem, et in captivitate victorem !.... tantum pro patria, pro imperia, pro amicitia pati permissum est, quantum pro Deo non licet.
- » 29. Este vorba de Marcus Cato supranumit Uticensis. Acesta era unul din cei mai aprigi susținători ai vechei republici și s'a opus cu toată energia la formarea primului triumvirat însă fără succes. La întoarcerea lui Caesar din Galia, a luptat alături de Pompejus pe care îl credea mai puțin periculos pentru republică decât pe Caesar. După moartea lui Pompejus a continuat lupta contra lui Caesar până când, fiind împresurat la Utica, și-a dat el însuși moartea pentru a nu cădea în mâna lui Caesar (46 înainte de Chr.).
- 42 1. *ex civibus dolendam... ex hostibus laudandam*. Acì avem cea ce se numește *rimă* : două membre ale unei proporțiuni cari se sfârșesc în același chip. Acelaș lucru îl observăm și la rândul 9 : *serviendo... moriendo*, precum și la rândul 10—11 : *dominatione patientiam... dilectione constantiam*, în fine la r. 12 *hostibus... civibus*. Cu aceasta se atrage mai mult atențunea asupra ideilor exprimate prin cuvintele cari rimează împreună, stabilindu-se în acelaș timp un contrast între acele idei.
 » 3. *ferre... auferre*. Joc de cuvinte ca și la rândul 6 și 7 : *victum invictum*. Prin aceste mijloace retorice : joc de cuvinte și rimă, autorul face să iasă și mai bine în relief deosebirea ce voiește a stabili între Cato și Regulus.
 » 19. Despre săracia lui Regulus a se vedea Seneca : *Consolatio ad Helviam matrem* cap. 12.

C A R T E A I I.

CAP. I.

- 43 13. *adjutorium*, ajutor. Acest cuvânt este neînțrebuită în epoca clasică.
 » 21. *fit necessitas*. Expresiune formată după limba elenă. În limba latină se găsește de e. la Quintilianus : *necessitas est*.
 » 31. *infatigabiliter*. Această formățiune (de la *infatigabilis*) adverbială nu se găsește decât în serierile Părintilor Bisericei de apus.
 44 3. Despre Marcellinus vezi nota dela p. 17 r. 15.
 » 8. *apostolus*. Vezi Epist. II Pauli ad Timotheum 3, 7.

CAP. III.

Pag. rând.

- 44 12. Paulus Orosius scrisese, pentru demonstrarea acestui adevăr, opera : *Historiarum adversum paganos libri VII.* Vezi și introducerea pag. 10.
- » 17. *Pluvia defit.* Dela început orice calamitate publică era considerată ca pricinuită din cauza impietății creștinilor față de zeii statului Roman. Astfel Tertullianus cu aproape 200 de ani înainte, în *Apologeticum* (cap. 40), zisese între altele : ... si *cælum stetit* (expresiune identică în privința sensului cu : *pluvia defit*) si *terra movit... statim Christianos ad leonem.*
- » 21. *dissimulant.* Așă d. e. Symmachus în membrul către împăratul Valentinianus II acuză pe creștini de toate nenorocirile încercate de poporul Roman (384 d. Chr.).

CAP. XVIII.

- 45 8. C. Sallustius Crispus (86—34 înainte de Chr.) scrisese istoria Romanilor începând dela moartea lui Sulla. Opera sa era intitulată : *Historiae*, cuprinzând 5 cărți. Azi nu mai există această scriere. Despre aceasta este vorba la rândul 34.
- » 17. *post parvum intervallum.* Trecuse abia vreo 17 ani de la stabilirea republicei.
- » 18. *discessionem* = secessionem. Retragerea Plebei pe muntele sacru. Vezi Titus Livius II, 32.
- » 25. Scipio Nasica era considerat ca unul din cei mai virtuoși oameni din timpul său.
- » 28. *At discordia et avarilia.* Cum s'a întâmplat în resboiu cu Jugurtha.
- 46 1. *discessio plebis.* A se vedea nota de mai sus pag. 45, r. 17.
- » 4. Porsena, regele Etruriei, voia a restabili domnia lui Tarquinius.
- » 12-13. *de vitae atque tergo.* Este vorba de cruzimea creditorilor față de debitori.
- » 28. *ejusdem historici* = Salustii.
- 47 18. Verbul *silvescere* este luat în sensul figurat: a se întinde, a se înmulți. De asemenea și la Tertullianus (*Apologeticum*, cap. 4) găsim în înțeles metaoric *silva* = copia.
- » 19. *imputare.* Vezi nota de la p. 19, r. 10.

CAP. XXVIII.

- 47 30. *poenali*, plină de chinuri.
- 48 14-16. *insinuantur.... narrantur.. laudantur.... postulantur.* Aci avem iarăși un exemplu de rimă. Vezi și nota dela p. 42 rând. 1.

Pag. rând.

CAP. XXIX.

- 48 20. Despre Regulus, vezi începutul Cap. XV, cartea I. Mucius Scaevola dovedise un curagiu deosebit în resboiu cu Porsena, regele Etruriei. Gaius Luscius Fabricius se știe că a atras admirăriunea lui Pyrrhus prin purtarea sa.
- » 22. *fallacissima daemonum malignitate*. Tertullianus în «Apologeticum» (cap. 22) arată de asemenea că aceste spiritele rele împedescă pe păgâni de la cultul adevăratului Dumnezeu.
- » 23-24. *si quid in te.... naturaliter....* Filozofii Stoici mai ales susțineau că în orcare se află germanii virtuților. Acești germani se pot cultiva și perfectiona prin școală.
- » 30. *dies est*. Vezi Pauli, epiet. ad Romanos, 13, 12. — *in quibusdam*, în România cari trecuseră la creștinism.
- 49 3-4. Se face aluzie la refugiu ce găsiau toți criminalii în nouă oraș al lui Romulus. Aceia însă rămâneau tot criminali. Cei cari intrau în Biserică se curățau de toate retele.
- » 4. *Non = ne*.
- » 11. *lapis capitolinus*. Statua lui Juppiter Capitolinus.
- » 13. Vergilius Aeneis, C. I, v. 278—279.
- » 17. *maligni sunt spiritus...* Aceleași idei le găsim și la Tertullianus, în Apologeticum, cap. 23, unde el conchide astfel: *Jam deos quaerite. Quos enim praesumpseratis, daemonas esse cognoscitis*.
- » 18. *Non tam Juno*. Când Aeneas, după căderea Troei, a plecat spre Italia, zeița Juno a făcut ca el să întâmpine foarte multe greutăți până să ajungă cu corăbile lui până la țărmul Italiei. Vezi și Vergilius (Aeneis I, 25—28) asupra cauzei supărării zeiței Juno contra Troenilor.
- » 31-32. Superlativelor *malitiosissimum* și *ignominiosissimum* se găsesc în scrierile Părintilor Bisericei creștine de apus.
- » 33. *histriones* = Actorii cari reprezentau pe scenă crimele zeilor. Vezi și nota dela pag. 50 rând. 9.
- 50 5. Adverbul *incomparabiliter*, fără seamă, aparține limbii latine eclesiastice.
- » 9. *tales homines*. Actorii erau excluși din numărul cetățenilor romani.
- » 12. *isti* = dei.
- » 13. *illi* = actores. Censorul nota pe aceia cari încetau de a se mai bucură de drepturile cetățenesti.

C A R T E A III.

CAP. I.

- 51 2. *isti* = pagani, inimicii creștinilor.
- » 5. Cartea I cap. 8 și 15.
- » 8-9. *villam... vitam*. Joc de cuvinte.
- » 18. *et quibusdam*. Ca Job.

Pag. rând.

CAP. XI.

- 51 32. Cumanus = adorat în orașul Cumae format de o colonie greacă stabilită în Campania (în apropiere de Puteoli) înainte de resboii Troian.
» 33. Attalus, regele din Pergamus, lăsase pe Romani moștenitorii ai regatului său. Aristonicus însă a ocupat domnia și de aceia Romanii au trimis contra lui pe Licinius Crasus, care a fost învins și în urmă pe M. Perpenna care învinge pe Aristonicus și l'aduce înaintea carului de triumf la Roma (138 înainte de Chr.). Achaia fusese prefăcută în provincie romană cu câțiva ani mai înainte.
52 3-4. *Antiochi*. Antiochus, regele din Syria, a fost învins de L. Cornelius Scipio fratele lui Scipio Africanus.— *Persis*. Este vorba de resboii contra lui Perseu, pe care L. Aemilius Paulus l-a învins la Pydna (168 a Chr.).
» 11. *significasse*. Când se întâmplă ca o statuie să plângă era un semn rău pentru cei cari erau puși sub protecția zeului reprezentat de statuie.
» 14. *lapidis*. Statua lui Apollo. Vezi și cap. 29 (cartea II) *lapis capitolinus* = statua lui Juppiter.
» 18. *Diana*. Vezi Vergilius Aeneis XI. 836 și următ..
» 19. *Hercules*. Vergilius Aeneis X. 464 și următ..

CAP. XVIII.

- 53 28. *animositas*. Acest cuvînt aparține limbei latine eclesiastice.
» 33. Cartea I, cap. 15 și 24.— Cartea II, cap. 23 și 29.
54 12. Vezi Orosius Cartea IV, cap. 2.
» 15. Orosius IV. 11.
» 23-24. *tres... civitates* : Ilium, Lavinium, Alba Longa.

CAP. XXVI.

- 55 16. *Gracchorum*. Tiberius și Caius Gracchus. După nimicirea acestora, spre amintire s'a ridicat templul Concordiei.
» 21. Saturninus și Servilius au fost omorâți în timpul lui Marius. (100 ani înainte de Chr.).
» 22. Drusus a fost omorât pe când se încercă să rescoale pe Latini. (95 înainte de Chr.).
» 27. *bella civilia*. La început între Marius și Sulla.

CAP. XXX.

Argumentul expus de Augustinus în acest capitol este desvoltat și de Tertullianus în partea a 2-a a capitolului 40 din Apologeticum unde zice între altele «*Omnes dii vestri ab omnibus colebantur, cum ipsum capitolium Senones occupaverunt*».

In acest capitol Augustinus continuă cu enumerarea diverselor lupte începută în cap. 26.

Pag. rând.

- 56 25. După moartea lui Sulla s'a ivit o mare neînțelegere între consulii din acel an : M. Aemilius Lepidus și Q. Lutatius Catulus. Lepidus susțineă că nu trebuie a se ține seamă de cea ce făcuse Sulla și că chiar cei proscriși trebuesc a primi înapoi averile confiscate. Neputându-se stabili o înțelegere, s'a alergat la arme. Lepidus a fost învins și redus la tăcere.
» 32. *alium Caesarem* = Octavianum.
57 4. M. Tullius Cicero a fost pus de către Antonius pe lista proscrișilor și a fost omorât în anul 43 înainte de Chr..
» 26. *multum ille clamaverat*. Cicero ținuse 14 discursuri în contra lui Antonius. Aceste discursuri se numesc «filipice» pentru că Cicero consideră pe Antonius ca un inimic tot aşa pe primejdios pentru republica Romană după cum Demosthenes consideră pe Filip regele Macedoniai pentru Grecia și în contra căruia a pronunțat discursurile sale numite filipice.

CAP. XXXI.

- 57 34. *calebant... halabant*. Alusie la Vergilius, Aeneis Cartea I v. 416—417: ... ubi templum illi, centumque Sabaeo ture calent arae sertisque recentibus halant.
» 34. Tămâia venea din Arabia, anume din localitatea Saba unde se află în mare cantitate. Locuitorii din această parte se numeau Sabaei.
58 6. E vorba de M. Tullius Cicero.
» 7. In cap. 28 cartea III citim despre Mucius : Mucius Scaevola pontifex, quoniam nihil apud Romanos templo Vestae sanctius habebatur, aram ipsam amplexus, occisus est. Acest Scaevola fusese guvernatorul provinciei Asia arătându-se aşa de dostoinic în toate privințele și aşa de cinstit încât era dat ca un model de guvernator. El a fost omorât în timpul resboiului civil dintre Marius și Sulla.
» 9-10. Acest argument a fost desvoltat în capitolele de la începutul cărții I.
» 22. Despre invazia Galilor vorbește Augustinus în cartea II cap. 22. Despre celelalte două calamitați vorbește în cartea III cap. 18.
» 29-30. *boves locutos*. Eutropius povestește că s'a întâmplat aceasta în preziua omorului lui Caesar.
59 1. Se face aluzie la erupția vulcanului Etna întâmplată în anul 617 dela fundarea Romei. A se vedea Orosius V, 6.
» 6. Anul 637 de la fundarea Romei. Orosius V., 12 și 13.
» 9. *misericorditer*. Formațiune neîntrebuită în epoca clasică.
» 10. *Lucustarum*. Aceasta se pretinde că s'a întâmplat înainte de Grachi.
» 19. *ex triginta milibus*. Aceasta era garnizoana lăsată la Utica.

C A R T E A IV.

CAP. II.

Pag. rând.

- 59 31. *Promiseramus*. Cartea I cap. 36 la început.
 60 22. Apuleius din Madaura (în Africa) a trăit în secolul II-lea după Christos și, între alte scrisori, a compus opera : *De mundo*.
 » 29. *insulatas*, prefăcute în insule. Acest cuvânt nu se găsește în epoca clasică.
 61 5. *Promiseram*. Cartea I cap. 36.
 » 21-23. Evang. sec. Matthaeum, 5, 45.

CAP. III.

- 61 29-30. Aceste două argumente sunt desvoltate și de Tertullianus in Apologeticum cap 12—15.
 62 6-7. *ventositas* este luat în sensul figurat : trufie, orgoliu cum de altfel se găsește de obiceiu întrebuițat de Augustinus. Acest cuvânt nu se găsește în epoca clasică.
 63 14. *quot vitiorum*. Fiecare vițiu este un tiran fără seamă. Stoici ziceau de asemenea că omul rău are atâți stăpâni câte vitii are.
 » 15. Petri epist. II, capit. 2 v. 19.

CAP. IV.

- 63 29. *pirata respondit*. Această anecdotă este povestită de Ciceron : De republica III, cap. 14.

CAP. VIII.

A se compară cu cap. 25 din Apologeticum lui Tertullianus.

- 64 11. Cluacina sau Cloacinina era un supranume al zeiței Venus. Acest cuvânt este derivat de la verbul *cluo* = curăț, întrebuițat în limba latină archaică.
 » 13. Cunina. Vezi și mai jos cap. 24.
 » 20. Rusina = Rurina. Augustinus dă aci forma cuvântului nesupus legei rotacismului.
 » 22. Segetia. Vezi cap. 24.
 » 25. Cuvântul Seja e format din rădăcina verbului *sero*.
 65 26. *Forculus* în loc de *Foriculus*.

CAP. XXIV.

- 66 7-8. Cunina și Segetia au fost menționate în cap. 8.
 » 9. Această zeiță nu se găsește menționată decât în Augustinus. Vezi și cap. 35 carteia IV.

CAP. XXV.

Pag. rând.

- 67 12. *tantis injuriis*. In piesele de teatru, adese ori zeii erau reprezentați în situații destul de ridicole. Despre aceasta vezi și cap. 29 carteia II. A se compara de asemenea și Tertullianus, Apologeticum cap. 15 la început.

CAP. XXXIII.

A se compară cu acest capitol ideile cuprinse în cap. 26 din Apologeticum al lui Tertullianus..

C A R T E A V.

PREFATĂ.

- 68 9. *quae non est dea*. Acest lucru este discutat în c. IV, cap. 18, 21 și 23.
» 13. *consequenter*, prin urmare. Acest termen este întrebuițat în scrierile de drept și în epoca de mai târziu.

CAP. I.

- 68 26. Poetul epic M. Annaeus Lucanus (39—65 după Chr. în poemă : Pharsalia (cartea II, v. 7 și urmărt.) rezumă ambele opiniuni.
69 11-12. *aliqui alienant*. Unii poeti ca Manilius (secolul I după Chr.) în opera sa «*Astronomica*» (în 5 cărți).
» 13. *confirmant*. Cum d. e. filozoful Plato precum și Stoicii.
70 6. *significare*. Aluziune la Origenes (Comentariu asupra Genesei).
» 13. *ut debent loqui*. Se face aluziune la ceeace spune Cicero (în scrierea : De fato) despre filozoful Chrysippus care voia să învețe pe matematici ce expresiuni ar trebue să întrebuițeze.

CAP. XVIII.

Ideia desvoltată în acest capitol este cuprinsă și în cap. 24 (cartea I), însă în acel capitol este vorba numai de Cato și Regulus. În observațiunile asupra acelui capitol am spus că este interesant a se compara și ceeace zice Tertullianus (Apologeticum cap. 50) în această privință.

Pag. rând

- 70 31. Brutus, care împreună cu Collatinus au fost primii consuli, a pedepsit cu moartea pe proprii săi fiți pentru că aceștia făceau parte din conspirațunea care avea de scop restabilirea familiei Tarquinia pe tronul regesc.
- 71 12. Vergilius. Aeneis VI, 820—822.
- » 16. Vergilius. Aeneis VI, 823.
- » 30. T. Manlius Torquatus în resboiu cu Latinii (339-337 înainte de Chr.). Despre faptul menționat aici se vorbește și în cartea I, cap. 23.
- 72 4. M. Furius Camillus, fiind acuzat de înimicii săi că a oprit pe seama sa mare parte din spoliile luate la dărâmarea cetății Veji, s'a exilat la Ardea. În urmă Romanii l'au ales dictator contra Galilor.
- » 9. *ecclesia*. Vezi nota de la pag. 27 rîndul 17.
- » 11. Cuvântul *haereticus* (*αἵρετος*), a fost introdus din grecesc de către Părintii Bisericei creștine.
- » 12. Cuvântul *haeresis* (*αἵρεσις*) se găsește și în scriitorii clasici d. e. la Cicero (la care găsim exemple ca: Pythagoras quique ejus haeresim fuerunt *secuti*), dar mai mult cu înțelesul de: școală filozofică. Cuvântul latin corespondent este: *secta*. La Părintii Bisericei creștine cuvântul *haeresis* însemnează orice dogmă care se îndepărtează de ceeace este stabilit în Biserica creștină.
- » 16. Despre Mucius Scaevola supranumit Cordus, vezi și cartea II, cap. 29.
- » 19. *allerum*, pe secretarul lui Porsenna.
- » 28. *Si Curtius*. Acest lucru este povestit de Titus Livius, C. VII, cap. 6.
- 73 4. Evang. sec. Matthaeum 10, 28.
- » 7. Decius Mus s'a jertfit în lupta dela Veseris în resboiu cu Latinii. Fiul acestuia s'a sacrificat în lupta dela Sentinum contra unei armate compusă din Gali, Etrusci și Samniți, în al treilea resboiu cu Samniții. În fine, nepotul celui d'intâi a pierit în lupta de la Ascilum, în resboiu cu Tarentinii și cu Pyrrhus, regele Epirului.
- » 10. Cuvântul *martyr* (*μάρτυς*) înseamnă propriu zis: martor, de aci în sens restrâns: acel care cu sângele său este martor de adevărul religiunei creștine, și în acest din urmă înțeles este întrebuițat în scrierile Părintilor Bisericei creștine.
- » 16. Marcus Horatius Pulvillus, fiind înștiințat de pretinsa moarte a fiului său, nu a întrerupt ceremonia consacrației templului. Acest templu fusese început în timpul domniei lui Tarquinus Priscus și a fost terminat aproape de gonirea lui Tarquinius Superbus.
- » 21. *insepulum*, fără obicinuita ceremonie a înmormântării.
- » 26. Evang. sec. Matthaeum, 8, 22.
- » 28. Despre M. Atilius Regulus, vezi și C. I, cap. 15 și 24.
- 74 9. Prenumele lui Valerius este: Publius. Valerius a murit cu un an în urma celui de al patrulea consulat al său.
- » 12. Despre Cincinnatus a se vedea și Titus Livius, C. III, cap. 26.

Pag. rând.

- 74 15. *hostibus* = Equis.
» 19. Despre Fabricius, vezi și C. II, cap. 29.
» 27. *qui jam bis consul*. E vorba de consulul P. Cornelius Rufinus.
» 34. Act. Ap. 2, 45; 4, 32.
75 15-16. A se compară și cuvintele lui Tertullianus (Apologeticum, cap. 50):tantum pro patria, pro agro, pro imperio, pro amicitia pati permissum est, quantum pro Deo non licet.
» 19. Pauli epist. ad Romanos 8, 18.

CAP. XXI.

- 76 17-18. Ormuzd eră principiul binelui și stăpâniă lumina. Ahriman eră stăpânul întunericului și principiul răului.
» 22. Despre Segetia, vezi cap. 8 și 24 din Cartea IV.
» 29. Impăratul Titus, după cum se știe, eră supranumit: *amor et deliciae generis humani*. — *ipse* = idem. De asemenea și la r. 25, 26 și 27. Această înlocuire este proprie scriitorilor din Africa.
77 5. Cartea IV, cap. 29.

CAP. XXII.

- » 17. Pompejus a terminat resboiul contra piratilor în 40 de zile de la îmbarcarea lui la Brundisium.
» 18. *tertium*. Se înțelege în raport cu cele două precedente. Vezi mai jos rândul 33 și pag. 78, r. 3.
» 20. *gladiatorum*. Aceștia erau conduși de Spartacus.
» 22. *horribiliter*, este o formățiune care nu se găsește în limba clasică.
78 1-2. *duobus proeliis*. La lacul Trasimenus și la Cannae. Vezi și Livius, C. XXII, cap. 7 și 19.
» 5. *quadraginta*. A fost însă întrerupt prin pacea încheiată cu Sulla (84 înainte de Chr.).

CAP. XXIV.

Ideia cuprinsă în acest capitol este explicitată și clarificată prin cele două exemple conținute în capitolul 25 (Constantin cel mare) și 26 (Theodosius).

CAP. XXV.

- 80 17. *tyrannis*. Se face aluzie la Maxentius și Licinius.
» 19. *filios*, pe cei trei fii ai săi.
» 23. *multo citius*. Nă a domnit decât câteva luni. Jovianus promise imperiul cu condițiunea ca creștinismul să se bucură de aceeași favoare printre supușii săi *cum era* înainte de Julianus Apostata.

CAP. XXVI.

Pag. rând.

- 81 15. Pustnicul Johannes a prevestit lui Theodosius rezultatul multor întreprinderi. *Eremus* (ερημος) este un cuvânt luat din limba elenă și aparține limbei latine eclesiastice. Însemnează loc pustiu, deșert.
- 82 1. Claudio Claudianus a trăit în a 2-a jumătate a secolului al IV-lea și începutul sec. V după Christos. Versurile citate aici sunt din panegiricul asupra celui de al III consulat al lui Honorius (v. 96—98).
- » 20. Despre cruzimile acestora se mai vorbește în cartea II, cap. 22 și c. III, cap. 27.
- » 32. După măcelul locuitorilor din Thessalonica, în Macedonia, Theodosius a fost silit de către Ambrosius, episcopul din Milan, să facă penitență în public.
- 83 1. Cuvântul *celsitudo* (dela : *celsus*) nu este întrebuințat în epoca clasică.
- » 24-25. O probă cum că cele 22 de cărți nu au fost publicate deodată. Vezi și introducerea pag. 9.
- 84 7-8. M. Tullius Cicero în scrierea : *Tusculanae quastiones* C. V, cap. 19.

C A R T E A V I.

PREFĂTA.

- 84 25. *λατρεία*. Vezi și c. V, cap. 15 și c. X cap. 1.

CAP. I.

- 85 27. *Psalmi* 39, 5.
- 86 5. *libere*, Se temea să nu fie acuzați și condamnați. Astfel Cicero spune despre filozoful Epicurus că se temea de areopag.
- » 8. *inconvenienter*, nepotrivit. Acest adverb nu se întrebunează în epoca clasică.
- » 12. *ab illō uno factos*. Astfel zice Plato în scrierea : *Timaeus*.
- » 23. *mimo*. Aci se face aluzie la piesele comice sau farse numite : *mimus*. Actorul, care juca în aceste piese, se numea tot *mimus*,
- » 24. *Libero* = Baccho. — *Lymphae*, Nimfele protectoare ale isvoarelor.
- » 31. *faciles*. Aluziune la v. 9 din ecloga III a lui Vergilius.
- » 33-34. *vilam...* *vitem*. Joc de cuvinte.
- 87 15. Cartea IV cap. 11 și 21.
- 88 3-4. Cartea IV și V.
- » 10. *propter vilam...* Acesta este subiectul celor 5 cărți V-X, dela început.

C A R T E A X.

C A P . V.

Pag.	rând.
91	3. Ps. 15, 2.
»	20. Ps. 50, 19.
»	21. Cuvântul <i>holocaustum</i> (grecește ὁλόκαυστον) și <i>holocaustoma</i> se găsește numai în scriserile eclesiastice.
92	3. Ps. 49, 12 și următoarele.
»	9. Ps. 49, 14 și următoarele.
»	13. Michael 6, 6 și următoarele.
»	25. Pauli epist. ad Hebr. 13, 16.
»	27. Oseus, 6, 6.
	33. Evang. sec. Mathaeum 22, 40.

C A P . VI.

93	17. Vezi Ecclesiasticus 30, 24.
»	23. Pauli epist. ad Romanos 6, 13.
»	31. <i>saecularis</i> , e lumesc. În acest sens cuvântul acesta nu se găsește decât în scriserile eclesiastice.
94	1. Pauli ep. ad. Rom. 12, 1 și următoarele.
»	10. Psalmi 72.28
»	26. Pauli epist. ad. Rom. 12, 3 și următoarele.
95	2. <i>ecclesia</i> . Vezi nota dela pag. 27 rândul 17.

C A P . XIV.

96	7. <i>tamquam aetatum</i> . Providența divină conduce seria generațiilor umane de la Adam până la fine tocmai că și viața unui om, care din pruncie până la bătrânețe și parcurge cariera în timp, trecând prin toate vîrstele. Această comparație atât de firească și originală, a fost imitată între alții de Bacon și de către Pascal.
»	18. Filozoful Plotinus (205—270 după Chr.) scrisese patru cărți despre providență. Toate scriserile acestui filozof au fost adunate în 6 Enneade. Aci se face aluziune la passagiul din Enneada III, 2, 13.
»	27. Evang. sec. Matthaeum 6, 28 și următoarele.
97	1. <i>temporaliter</i> , pentru un timp oarecare. Acest adverb aparține limbei latine eclesiastice.
»	2. <i>transitoriae</i> , trecătoare, scurtă. Adjectivul <i>transitorius</i> nu se întrebuiță în epoca clasică.

C A R T E A X I.

C A P . I.

»	18. Psalmi 86, 3.
»	25. Ps. 47 2, 3, 9.
98	8. <i>deorum piorum</i> , anume îngerii. Vezi și Cap. 23 Cartea IX.

CAP. XVIII.

Pag. rând.

- 100 4. Pauli ep. ad. Corinthios II, 6, 7.
 » 16. Ecclesiasticus 33, 15.

In acest capitol se mai văd încă urme lăsate asupra lui Augustinus de către Manicheism.

C A R T E A X I V.

CAP. IV.

- 100 28. Pauli epist. ad. Romanos 3, 7.
 101 2. Io. 14, 6.
 » 30. Pauli epist. I, ad. Cor. 3, 3.
 » 31. Cuvântul *carnalis* se întrebuițează numai în scriserile eclesiastice. Insemnează : trupesc, de carne. Ideea contrară este redată prin cuvântul : *spiritalis*.
 » 36. Pauli epist. I, ad. Cor., 2, 11 și următoarele.
 102 10. Pauli epist. I, ad. Cor. 3, 1.
 » 19. Pauli epist. ad. Romanos, 3, 20.
 » 20. Genesis 46, 27.
 » 21. *anima* = homines.
 » 25. Vezi mai sus rândul 6—7.
 » 29. Pauli epist. I, ad. Cor. 3, 4.

CAP. XXVIII.

- 103 11. Psalmi, 3, 4.
 » 17. Psalmi, 17, 2.
 » 20. Pauli epist. ad. Romanos 1, 21 și următoarele.
 » 33. *nisi pietas*. Singura știință durabilă nu este alta decât aceea de a cunoaște și adoră pe Dumnezeul adevărat.
 104 2. Pauli epist. I, ad. Corinthios, 15, 28.

C A R T E A X V.

CAP. I.

- 105 14. Pauli epist. I, ad. Corinthios, 15, 46.
 » 15. *spiritalis*. Vezi nota dela pag. 101, rândul 31.
 » 27. Adverbul : *originaliter* nu este întrebuițat în epoca clasică.
 » 28. *impudenter, prudenter*. Joc de cuvinte.
 » 29. Pauli epist. ad Romanos 9, 21.

CAP. V.

Pag. rând.

- 108 6. Lucanus, Pharsalia, cartea I vers 95.
109 8. Pauli epist. ad Galatas, 5, 17.
» 10-11. Despre cuvintele: *carnalis* și *spiritualis*, vezi nota dela pag. 101, rândul 31.

CARTEA XVI.

CAP. I.

- 110 8. Genesis 9, 25 și următoarele.

CARTEA XVII.

CAP. I.

- 111 1. Verbul *prophetare* se găsește numai în scrisorile Părinților Bisericei latine.

CARTEA XVIII.

CAP. IX.

- 113 18. După tradițiune Atena a fost fundată de Cecrops, care a venit din Egipt în secolul al 16-lea înainte de Christos. Atena s'a numit la început Cecropia.

CAP. XXXXII.

Este interesant a se compară acest capitol cu cap. 18 din Apologeticum al lui Tertullianus.

CARTEA XIX.

CAP. XI.

- 116 9. Psalmi 146, 12.
» 24. Pauli epist. ad Romanos 6, 22.
» 31-32. Adjectivul *interminabilis* = fără sfîrșit (cu privire la timp) se găsește întrebuințat numai în scrisorile eclesiastice.
117 4-5. *in rebus terrenis*. Xenofon ziceă că pacea este supremul bine iar resboiul cel mai mare rău. Democritus ziceă că liniștea sufletească este cel mai însemnat dintre toate bunurile. Stoici punneau *concordia* mai presus de orice.

CAP. XII.

Pag. rând.

- 117 15. Cuvântul *inquietudo* = neliniște, se găsește numai în scrisorile eclesiastice.
 » 25. Cuvântul *intentio* în sensul : gând, intențiune, este foarte rar în limba latină clasică. În scrisorile lui Augustinus însă totdeauna este întrebuințat în acest sens.
- 118 31. *qualem* d. e.. Cacus. (Vezi Vergilius Aeneis VIII v. 193 și următoarele). Acest monstru cu trei capete, fiul lui Vulcan și al Medusei a devastat mult timp Italia până când a fost răpus de Hercules.
- 119 1. *ille* = Cacus. Cuvintele oxitone erau pronunțate de Aeoli ca paroxitone d. e. πόταμος eră pronunțat πόταμος etc.
- 121 16. *partes partibus....* Filosoful Empedocles din Agrigent (secolul 5 înainte de Christos) în scrierea sa: περὶ φύσεως zicea că amicitia (φιλότητς) unește totul în univers și că ura (νεῖκος) separă totul. El admitea patru elemente primitive : focul, apa, pământul și aerul și aceste 2 cauze : amicitia și ura.

CAP. XIV.

- 126 17. Pauli epist. I, ad. Thimotheum, 5, 8.
 » 25. Abacuc, 2, 4.
 » 29. *principandi* dela : principor — ari = a domni. Acest verb se găsește în scrisorile eclesiastice.

CAP. XV.

- 127 7. Genesis 1, 26.
 » 19-20. *Origo.... vocabuli.* Florentinus, jurisconsult din secolul III după Christos scrie : Servi ex eo appellati sunt quia imperatores captivos vendere jubent ac per hoc servare nec occidere solent.
- » 28. Daniel 9, 5 și următoarele.
- 128 3. Io. 8, 34.
 » 6. *serviunt.* Pasiunile sunt niște stăpâni mai periculoși de cât oamenii. — Petri epist. II, 2, 19.
 » 18. Pauli epist. ad Ephesios 6, 5.
 » 25. Pauli epist. I, ad. Corinthos, 15, 24 și 28.

CAP. XVII.

- 131 17. *λατρεία.* Vezi cartea XV, cap. 15 și cartea VI prefață. Lui Dumnezeu, ca stăpân, i se cuvine supunere (δουλεία) iar ca Dumnezeu i se cuvine adorare (λατρεία).
- » 25. *adjutorium* = ajutor, nu este întrebuințat acest cuvânt în epoca clasică.
- 132 10. *vitalis.* Se face aluziune la cuvintele poetului Q. Ennius : «vita vitalis», citate de Cicero în : *De amicitia* paragraful 22.

CAP. XIX.

Pag.	rând.
132	27. Cuvîntele corespondente, în limba latină, cu substanțivul <i>dogma</i> ar fi : <i>decretum, praeceptum sau placitum</i> (întrebuițat relativ mai târziu).
»	28. M. Trentius Varro a trăit în sec. I înainte de Christos. Augustinus menționează foarte adesea pe Varro. D. e. c. III, cap. 4, 8, 12; c. VI, cap. 2, etc., etc. Vezi și pag. 10 din introducere.
133	13. În cartea VI.
»	14. Pauli epist. I ad Timotheum 3, 1.

CAP. XXV.

- 135 10. *ad se ipsas*. Filozofii Stoici ziceau că virtutea trebuie cultivată pentru ia însăși.

CAP. XXVII.

- » 32. Evang. sec. Mathaeum 5, 12.
136 20. Iob, 7, 1.
» 26. Iacob, 4, 6; epist. I, Petri, 5, 5.

CAP. XXVIII.

137. 13. *e contrario* = *contra*. Expresiune prepozitională în loc de adverb. Particularitate a scriitorilor din Africa. Vezi și cap. 2, cartea XX.

CARTEA XX.

CAP. II.

- 138 16. *et boni*. Este interesant a se compara ideile cuprinse în cap. 8 și 9 din c. I.
» 27. *e contrario* = *contra*. Vezi și nota de la p. 137 r. 17.
139 9. Psalmi 143, 4.
» 11. *transitorius*, trecător, scurt. Acest cuvânt nu este întrebuințat în epoca clasică.
» 24. *inscrutabilis*, nepătruns. Acest adjecțiv aparține limbii latine eclesiastice,

CARTEA XXI.

CAP. IV.

A se compara ideile cuprinse în acest capitol cu cele cuprinse în cap. 48 par. 151—154 din Apologeticum al lui Tertullianus.

Pag. rând.

- 140 14. Plinius, Naturalis Historia, XXIX, 23.
» 15 și urmărt. Compară și Tertullianus, Apologeticum cap. 48.
141 8. *corpulentia*, este neîntrebuițat în epoca clasică.
» 12. Plinius, Nat. Hist. II, 111 și XXXVI, 68.
» 16. Adverbul *regulariter* nu este întrebuițat în epoca clasică.
142 1. Adverbul *incorruptibiliter* aparține limbei latine eclesiastice.
» 13. Plinius, N. H. XXXIII, 94.
» 27. Adverbul *granditer* (mult, cu putere) aparține limbei latine eclesiastice.
» 35. Plinius, N. H. XXXVII, 59.
143 1. *hircinum sanguinem*. Aci Augustinus urmează tradițunea populară.
144 1. Plinius, N. H. XXXVII, 4, 61.

CAP. VII.

- 144 24-25. Vezi și cap. 4.
» 30. Vezi de asemenea cap. 4.
146 3-7. Toate acestea au fost dezvoltate în c. XXI, cap. 4.
» 7. *pavonis...* *Platonis*. Joc de cuvinte; acesta este singurul motiv pentru care aceste două vorbe se găsesc aci alături.
» 29. Fructele acestea dacă erau atinse, se prefăceau în cenușe.

CARTEA XXII.

CAP. II.

- 147 29. Phil. 2, 13.
148 4. Io. 8, 17.
» 5. Psalmi, 36, 31.
» 10. Pauli epist. ad Galatas 4, 9.
» 13. Petri I, epist. 1, 20.
» 16. D. e. în c. XVI, cap. 6.

CAP. III.

- 149 11. Genesis, 22, 18.
» 13. Esaias, 26, 19.
» 14. Esaias, 65, 17 și următoarele.
» 22. Daniel, 12, 1 și următoarele.
» 28. Daniel, 7, 18.
» 30-31. Daniel, 27, 13.
» 32. Cartea XX, cap. 21.

Pag. rând.

- 150 6. Filozoful Porphyrius era considerat ca cel mai de seamă adversar al creștinismului. A trăit mult timp în Roma, în urmă să a dus în Sicilia unde a murit în etate de 71 de ani (304 dupe Christos).

CAP. XXII.

- 151 11. Psalmi, 76, 10.
» 20. Liber ecclesiasticus, 30, 12.
152 14. *forinsecus*, din afară, afară. Acest adverb nu este întrebuințat în epoca clasică.
» 30. Plinius în «Naturalis Historia» povestește asemenea cazuri în c. VII, cap. 4.
153 18-19. Astfel povestește Vergilius despre regina din Carthago, Dido.
154 8-9. Cicero, De finibus, V, 21.

CAP. XXIII.

In acest capitol Augustinus revine la idea desvoltată în c. I, cap. 8 și 9.

Pag. rând.

- 154 31. Pauli epist. ad Galatas 5, 17.
155 16. Pauli epist. ad Romanos 6, 12 și următoarele.
» 25-27. Pauli epist. I ad Corinthios 15, 57.
» 28. Pauli epist. ad Romanos 8, 37.
» 33. Evangelium secundum Matthaeum 6, 12.

CAP. XXX.

- 156 15. Psalmi 83, 5.
157 11. Leviticus 26, 12.
» 17. Pauli epist. I ad Corinthios 15, 28.
158 25. *inamissibilis*, care nu se poate perde. Formarea acestui adjecativ se datorează scriitorilor eclesiastici, ca și aceea a adverbului (rând (34—35) : *indeficienter* (fără încetare, necontenit), care se datorează lui Augustinus.
159 24. Psalmi 88, 2.
» 27. Psalmi 45, 11.
» 31. Genesis 2, 2 și următoarele
160 4. Genesis 3, 5.
» 5. Psalmi 89, 9.
» 10. Pauli epist. I ad Corinthios 15, 28.
» 14. Deuteronomium 5, 14.
» 16. Ezechiel 20, 12.
» 29. Matthaeus 1, 2 și următoarele.
161 1. Acta Apostolorum 1, 7.

Pag. rând

- 161 8. *dominicu*s însemnează propriu zis : ceeace aparține stă-pânului, domnului (unei case). În scările ecclasticice *dies dominicus* sau dominica însemnează: duminică.
- » 30. *Amen*. Acest cuvânt, de origină ebraică (trecut și în limba elenă: ἀμήν), a fost introdus în limba latină de către Părinții Bisericei de Apus și însemnează: să fie, să se întâmple (latinește: fiat), așezându-se în genere după cuvintele la care se referă. Aci, cu toate acestea, are aceeași semnificare pe care o are în genere în cazul când se așează la început, și anume: servă ca să dea mai multă tărie unei afirmațiuni cum d. e. Evang. sec. Matthaeum 8 v. 10: Amen dico vobis, ne in Israel quidem tantam fidem inveni.

F I N E.

TABLA DE MATERIE

	Pag.		Pag.
Introducere	3	<i>Liber IV.</i>	
Aurelius Augustinus	5	Cap. II	59
<i>Liber I.</i>		Cap. III	61
Praefatio	17	Cap. IV	63
Cap. I	18	Cap. VIII	64
Cap. II	20	Cap. XXIV	65
Cap. III	21	Cap. XXV	66
Cap. IV	23	Cap. XXXIII	67
Cap. VIII	24	<i>Liber V.</i>	
Cap. IX	25	Praefatio	68
Cap. X	29	Cap. I	68
Cap. XI	32	Cap. XVIII	70
Cap. XII	33	Cap. XXI	76
Cap. XIV	35	Cap. XXII	77
Cap. XV	36	Cap. XXIV	78
Cap. XX	38	Cap. XXV	80
Cap. XXII	40	Cap. XXVI	81
Cap. XXIV	41	<i>Liber VI.</i>	
<i>Liber II.</i>		Praefatio	84
Cap. I	43	Cap. I	85
Cap. III	44	Cap. XII	89
Cap. XVIII	45	<i>Liber X.</i>	
Cap. XXVIII	47	Cap. V	90
Cap. XXIX	48	Cap. VI	93
<i>Liber III.</i>		Cap. XIII	95
Cap. I	50	Cap. XIV	96
Cap. XI	51	<i>Liber XI.</i>	
Cap. XVIII	53	Cap. I	97
Cap. XXVI	55	Cap. III	98
Cap. XXX	56	Cap. XVIII	99
Cap. XXXI	57		

	Pag.	Pag.	
<i>Liber XIV.</i>			
Cap. IV	100	Cap. II	166
Cap. XXVIII	103	Cap. III	166
<i>Liber XV.</i>			
Cap. I	104	Cap. IV	166
Cap. IV	106	Cap. VIII	167
Cap. V	107	Cap. IX	167
<i>Liber XVI.</i>			
Cap. I	109	Cap. X	168
<i>Liber XVII.</i>			
Cap. I	110	Cap. XI	168
<i>Liber XVIII.</i>			
Cap. I	112	Cap. XII	169
Cap. IX	113	Cap. XIV	169
Cap. XLII	114	Cap. XV	170
<i>Liber XIX.</i>			
Cap. XI	116	Cap. XX	170
Cap. XII	117	Cap. XXII	170
Cap. XIII	122	Cap. XXIV	171
Cap. XIV	124	<i>Cartea II.</i>	
Cap. XV	127	Cap. I	171
Cap. XVI	128	Cap. III	172
Cap. XVII	130	Cap. XVIII	172
Cap. XIX	132	Cap. XXVIII	172
Cap. XX	134	Cap. XXIX	173
Cap. XXV	134	<i>Cartea III.</i>	
Cap. XXVII	135	Cap. I	173
Cap. XXVIII	137	Cap. XI	174
<i>Liber XX.</i>			
Cap. II	138	Cap. XVIII	174
<i>Liber XXI.</i>			
Cap. IV	140	Cap. XXVI	174
Cap. VII	144	<i>Cartea IV.</i>	
<i>Liber XXII.</i>			
Cap. II	147	Cap. II	176
Cap. III	149	Cap. III	176
Cap. XXII	150	Cap. IV	176
Cap. XXIII	154	Cap. VIII	176
Cap. XXX	156	Cap. XXIV	176
Note explicative	163	Cap. XXV	177
<i>Cartea I.</i>			
Prefață	165	Cap. XXXIII	177
Cap. I	165	<i>Cartea V.</i>	
<i>Cartea VI.</i>			
Prefață	180		
Cap. I	180		

	Pag.		Pag.
<i>Cartea X.</i>		<i>Cartea XIX.</i>	
Cap. V	181	Cap. XI	183
Cap. VI	181	Cap. XII	184
Cap. XIV	181	Cap. XIV	184
<i>Cartea XI.</i>		<i>Cartea XVII.</i>	
Cap. I	181	Cap. XV	184
Cap. XVIII	182	Cap. XVII	184
<i>Cartea XIV.</i>		<i>Cartea XIX.</i>	
Cap. IV	182	Cap. XXV	185
Cap. XXVIII	182	Cap. XXVII	185
<i>Cartea XV.</i>		<i>Cartea XXVIII.</i>	
Cap. I	182	Cap. XXVIII	185
Cap. V	183	<i>Cartea XX.</i>	
<i>Cartea XVI.</i>		Cap. II	185
Cap. I	183	<i>Cartea XXI.</i>	
<i>Cartea XVII.</i>		Cap. IV	185
Cap. I	183	Cap. VII	186
<i>Cartea XVIII.</i>		<i>Cartea XXII.</i>	
Cap. IX	183	Cap. II	186
Cap. XLII	183	Cap. III	186
		Cap. XXII	187
		Cap. XXIII	187
		Cap. XXX	187

